

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

ДИДАКТИЧНІ ІДЕЇ М. ЛЮТЕРА ТА Ж. КАЛЬВІНА

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 602 групи

Кушнір Єлизавета Сергіївна

Керівник:

кандидат історичних наук,

доцент **Мінаєв А.В.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри всесвітньої історії

протокол №_____від_____2024 р.

Зав. кафедрою _____проф. Сич О.І.

Чернівці – 2024

Заява

(Студент,-ка)_____Кушнір Єлизавета Сергіївна_____

Номер студентської книжки: 239256

Я заявляю, що наукова робота: __Дидактичні ідеї М. Лютера та Ж. Кальвіна _____

1) Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був,(-ла) проінформований,(-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий,(-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно Додатку 2), робота буде повернута на доопрацювання.

_____20.11.2024_____
Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

Анотація

Дипломну роботу присвячено висвітленню релігійно-етичних та дидактичних поглядів видатних діячів Реформації Мартіна Лютера та Жана Кальвіна. У процесі дослідження з'ясовано ідейно-релігійні та культурно-освітні передумови й причини Реформації в країнах Західної Європи, охарактеризовано зміст ключових виховних ідей Лютера й Кальвіна та проаналізовано трансформацію європейських педагогічних підходів під їхнім впливом. Авторка доходить висновку, що етико-релігійні та дидактичні погляди М. Лютера й Ж. Кальвіна сформували цілісну протестантську педагогічну систему. Вона включала в себе такі визначальні принципи, як знання основ біблійних текстів, навчання рідною мовою та доступність освіти для всіх верств населення. Ця система надалі була поширена в різних регіонах світу та зумовила кардинальні якісні зміни в здобутті освіти, вихованні та особистісному розвитку учнів, формуванні світогляду нових поколінь.

Ключові слова: Мартін Лютер, Жан Кальвін, протестантизм, Біблія, Реформація, дидактика, освіта, виховання.

Abstract

The research thesis is devoted to the coverage of religious-ethical and didactic opinions of the outstanding figures of the Reformation Martin Luther and Jean Calvin. In the course of the research the ideological-religious and cultural-educational preconditions and reasons of the Reformation in the countries of Western Europe are clarified, the content of the key educational ideas of Luther and Calvin is characterised and the transformation of European pedagogical approaches under their influence is analysed. The author concludes that the ethical-religious and didactic views of M. Luther and J. Calvin formed an integral Protestant pedagogical system. It included such defining principles as knowledge of the basics of biblical texts, teaching in the native language and accessibility of education for all segments of the

population. This system was further spread in different regions of the world and caused cardinal qualitative changes in education, upbringing and personal development of students, formation of world outlook of new generations.

Keywords: Martin Luther, Jean Calvin, Protestantism, Bible, Reformation, didactics, education, upbringing.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____.Є.С. Кушнір
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I ІДЕЙНО-РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ВИТОКИ РЕФОРМАЦІЇ	12
Передумови та причини реформаційного руху в країнах Західної Європи	12
Система освіти напередодні Реформації.....	24
Висновки до розділу I	35
РОЗДІЛ II ДИДАКТИЧНІ ІДЕЇ МАРТИНА ЛЮТЕРА	36
Релігійно-виховні погляди Мартіна Лютера.....	36
Вплив Лютера на розвиток німецької системи освіти.....	54
Висновки до розділу II.....	69
РОЗДІЛ III ДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЖАНА КАЛЬВІНА	70
Етична доктрина Жана Кальвіна	70
Кальвіністська система освіти	90
Висновки до розділу III.....	98
ВИСНОВКИ	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	105

ВСТУП

Актуальність. На рубіж пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу припадає низка подій, які змінили обличчя європейської цивілізації та визначили її розвиток на століття вперед. Однією із таких подій стала Реформація – суспільно-релігійний рух, який, розпочавшись в межах католицької церкви за її оновлення, згодом став чинником чергового глобального розколу в християнстві. Як результат, виникла нова релігійна конфесія – протестантизм, який в кінцевому підсумку поширився та закріпився в західноєвропейських землях: лютеранство переважно в німецьких та скандинавських країнах, кальвінізм – частині швейцарських, шотландських, нідерландських землях, Північній Америці. Хоча вже більше 500 років минуло з часу початку Реформації, але її вплив на розвиток західного суспільства відчувається й досі.

У процесі формування та розвитку протестантизму відбулася переоцінка праці як такої: з неprestижного, певного мірою принизливого, навіть неприйняттого для заможних прошарків суспільства, виду зайнятості, вона перетворилася на богоугодну справу, що сприяло розвитку та поширенню капіталістичних відносин.

Важко переоцінити історичне значення перекладу Біблії з незрозумілої для більшості латини на національні мови. Це сприяло не лише поширенню релігійного вчення серед широких верств населення, але й зростанню їхньої освіченості, загального культурного рівня, оскільки одним із базових компонентів протестантського руху було пропагування та поширення освіти.

Метою даної роботи є вивчення релігійно-етичних та педагогічних поглядів провідних реформаторів – Мартіна Лютера та Жана Кальвіна.

Окреслена мета дипломної роботи зумовила наступні *завдання*:

- з'ясувати ідейно-релігійні та культурно-освітні витоки й причини Реформації в країнах Західної Європи;
- розкрити релігійно-виховні ідеї Мартіна Лютера;

- визначити вплив поглядів Лютера на розвиток німецької системи освіти;
- окреслити етичну доктрину Жана Кальвіна;
- охарактеризувати кальвіністську систему освіти.

Об'єктом дослідження є Реформація – суспільно-релігійний рух, який в XVI ст. охопив майже всю Європу і був спрямований на оновлення християнської церкви.

Предметом виступають дидактичні погляди Мартіна Лютера та Жана Кальвіна.

Методи дослідження, використані в роботі, зумовлені специфікою теми та завдань дипломної. При написанні дипломної авторка намагалася дотримуватися принципів наукової об'єктивності та історизму. Базовими під час підготовки дипломної роботи були наративний метод, а також методи аналізу, синтезу та узагальнення. При розробці структури роботи було використано проблемно-хронологічний підхід. При збиранні та опрацюванні джерельної бази дипломної роботи застосовувався метод класифікації та типологізації. Історико-генетичний метод використовувався для з'ясування передумов та причин реформаційного руху в країнах Західної Європи. Порівняльно-історичний метод дав можливість виявити спільне та відмінне у поглядах реформаторів на етику та освіту. В сукупності використані методи дали можливість послідовно й всебічно розкрити тему.

Хронологічні межі охоплюють період від 1517 р. до 1564 р. Нижня хронологічна межа визначена опублікуванням Лютером «95 тез», які започаткували Реформацію, а верхня межа – роком смерті Жана Кальвіна. Іноді для кращого розуміння суспільних та релігійно-виховних процесів авторка вважає за доцільне виходити за окреслені хронологічні рамки.

Географічні межі охоплюють німецькі та швейцарські землі. Для повнішої реалізації поставлених мети та завдань авторка інколи виходить за визначені межі.

Джерельна база роботи. При написанні дипломної роботи авторкою було використано окремі праці М. Лютера та Ж. Кальвіна.

Лютер належав до числа першого покоління реформаторів і його творча спадщина є досить багатою. Він приділяв багато уваги як теоретичним напрацюванням, так і підготував низку відозв, які мали практичне значення. Серед теоретичних праць Мартіна Лютера варто відзначити перш за все «Великий Катехізіс» [4], в якому він систематизував свої погляди, які лягли в основу лютеранського богослов'я: Десять заповідей, Символи віри, таїнства хрещення та причастя тощо.

Серед полемічних праць виділяється трактат «Про рабство волі» [6], в якому Лютер обґрунтовує одну із ключових ідей протестантизму – предестинацію (передвизначення).

Цінними при підготовці дипломної роботи були його педагогічні твори, зокрема «До християнського дворянства німецької нації: про реформу християнства» [1], «Послання до радників усіх міст землі німецької про те, що їм слід засновувати й підтримувати християнські школи» [2], «Проповідь про те, що всіх дітей потрібно віддавати до школи» [3], в яких Лютер послідовно та аргументовано доводить необхідність ширити освіту серед широкої громадськості. З огляду на те, що для Лютера (як і для Кальвіна) основним джерелом істини та знань виступає Біблія, все навчання було базоване на теологічному фундаменті. З огляду на це, важливим джерелом при написанні роботи став «Малий катехізіс» [7], написаний у традиційній формі запитань-відповідей і який став фактично підручником для початкових протестантських шкіл, оскільки містив адаптовані для вивчення у школах базові компоненти лютеранства.

Жан Кальвін належав до числа другого покоління реформаторів. Він активно поєднував теоретичні напрацювання та практичне втілення євангельської етики в життя Женеви. Серед праць Ж. Кальвіна виокремлюється «Інституція або Навчання християнської релігії» [5], оскільки вона доповнювалася, уточнювалася та вдосконалювалася Кальвіном впродовж його життя і по-суті є квінтесенцією кальвінізму.

Поряд із працями Лютера та Кальвіна, як ідейних натхненників Реформації, важливими джерелами також стали творчі напрацювання Ф. Меланхтона. Останній, будучи близьким другом Лютера, не лише розділяв більшість його поглядів, але й доповнював та втілював у життя його дидактичні ідеї. Значну цінність мають праці Меланхтона «Про порядок навчання» [9], «Про школи» [10], «Промова на славу нової школи» [11], в яких чітко прописані зміст та завдання освітнього процесу.

Важливими при написанні роботи були також праці Е. Роттердамського, який, будучи гуманістом, не лише вступав у полеміку із реформаторами, зокрема Лютером, але й приділяв увагу питанням суспільного розвитку тогочасного суспільства. Зокрема його праці «Похвала глупоті» [17] та «Домашні бесіди» [16] написані в чудовій сатиричній формі та містять цікаву інформацію про стан освіти та суспільний розвиток. Вартими уваги є його міркування «Про те, як потрібно навчати дітей доброчинності та наукам» [15], в яких він пропонує змінити існуючу схоластично-каральну систему освіти на гуманістичну, ґрунтовану на цікавому для учнів творчому навчанні при використанні похвали та заохочення.

Таким чином, використана при підготовці дипломної роботи джерельна база дозволяє повною мірою охопити та розкрити витоки та причини реформаційного руху, специфіки морально-етичних та педагогічних ідей М. Лютера й Ж. Кальвіна та, відповідно, дає можливість реалізувати мету та розв'язати поставлені в роботі завдання.

Стан наукової розробки. При підготовці дипломної роботи авторкою було використано низку праць наукового та науково-популярного характеру, що свідчить про значний інтерес до теми Реформації як в українській, так і зарубіжній історичній науці.

При написанні роботи була використана низка праць, які можна поділити на кілька груп:

- роботи, присвячені розвитку християнства загалом;
- висвітлення перебігу Реформації в окремих країнах;

- праці біографічного характеру, присвячені постатям видатних реформаторів;

- наукові розвідки та інші видання, в яких розкривається стан освіти західноєвропейського суспільства перед Реформацією та її вплив на реформування й оновлення змістового наповнення навчання, практичне спрямування освіти та формування системи обов'язкової для всіх шкільної підготовки.

Важливими при дослідженні теми стали праці узагальнюючого характеру, в яких розкривалося історичне тло, на якому розвивалися події. Серед зарубіжних досліджень варто виокремити багатотомну роботу Ф. Шафа «Історія християнської церкви», зокрема 6-8 томи [93; 94; 95], в яких детально розкривається суспільно-політична, соціально-культурна ситуація в німецьких та швейцарських землях напередодні та в ході Реформації, а також дається оцінка її наслідкам. Цінність праці Шафа полягає в тому, що вона містить низку окремих фрагментів або й цілих документів, які належали авторству Лютера та Кальвіна. Українські науковці також приділяли увагу розвитку християнства загалом. Значний інтерес викликала робота українського дослідника О. Шепетяка «Історія релігій», третій том якої присвячено християнству [97]. В ній автор розглядає витоки християнства, а також розкриває розвиток католицизму, і, що важливо, визрівання в надрах католицької церкви кризи, яка у підсумку призвела до другого глобального розколу в християнстві та виокремлення протестантизму.

Реформацію в німецьких та швейцарських землях досліджувала низка авторів. Серед праць зарубіжних дослідників варто назвати В. Гріна «Європейська Реформація» [20], Ф. Бецольда «Історія Реформації в Німеччині» в двох томах [30; 31], Ч. Берда «Реформація XVI ст. в її відношенні до нового мислення та знання» [35], Р. Віппер «Церква та держава в Женеві в XVI ст. в епоху кальвінізму» [38], один із томів багатотомного видання авторства Н. Карєєва «Реформація та політичне життя в XVI XVII ст.» [53], А. Мак-Грата «Інтелектуальні витоки європейської Реформації» [69], Н. Рєвунєнкової

«Протестантизм» [79] та деякі інші, в яких розкриваються передумови, зміст та наслідки глобального розколу в християнстві. Серед українських дослідників необхідно виокремити праці С. Карікова [54; 55; 56; 58], який захистив дисертаційне дослідження на тему «Лютеранська конфесіоналізація в політиці саксонських правителів у 1525-1580 рр.» [57] та В. Докаша «Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації» [48]. Останній значну увагу приділив сотеріологічному вченню (вченню про спасіння людини) реформаторів.

Окремо варто відзначити працю М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму» [37], в якій автор доводить зв'язок протестантизму із розвитком капіталістичних відносин та зростання престижу професійної діяльності.

Біографічні праці, присвячені постатям Лютера, Кальвіна та їхніх соратників, нараховують величезну кількість досліджень, причому з оцінками далеко не тотожними. Вартими уваги є праці зарубіжних дослідників, зокрема Г. Шіллінга [23], І. Гобрі [42], Н. Рєвунєнкової [77], С. Цвейга [88], в яких різносторонньо розкриваються особистості Лютера та Кальвіна: дитячі роки, формування світогляду майбутніх реформаторів, вплив на них оточення, зміст вчення та його вплив на поширення протестантизму. Українські дослідники також приділяли увагу видатним постатям Реформації та окремим аспектам їхньої діяльності. Варто відзначити праці П. Котлярова [60; 61; 62; 63], який підготував і захистив дисертацію, присвячену постаті Ф. Меланхтона, найближчого друга та наступника Лютера.

Освіта, поруч із церквою, була ключовим об'єктом уваги всіх реформаторів. Цей аспект Реформації висвітлюється в контексті розвитку педагогіки. Важливе значення при написанні роботи мали праці зарубіжних дослідників Ю. Баумана [18], А. Дітманна [19], Д. Латишиної [66] та Є. Олсон [22], які подають розвиток європейської освіти в діяхронічному розрізі. Українські дослідники не менше уваги приділяли педагогічним ідеям ідеологів Реформації. Важливі дані про стан освіти напередодні Реформації, її трансформація під впливом вчення Лютера та Кальвіна міститься в працях

Р. Басенко [28; 29], В. Дятлова [49; 50], В. Зуйкова [52], І Сіданіч [83], Д. Скільського [84], О. Чорнея [92] та ін.

Таким чином, аналіз зарубіжної та української історіографії засвідчив наявність значної кількості наукових та науково-популярних публікацій, які торкаються різних аспектів теми дипломної роботи. Їх критичне вивчення та співставлення при опорі на першоджерела дали можливість повною мірою виконати мету та вирішити поставлені в роботі завдання.

Апробація результатів роботи. Окремі положення дипломної роботи пройшли апробацію під час участі її авторки у двох студентських наукових конференціях Чернівецького національного університету конференціях: «Витоки Реформації в Швейцарії» (м. Чернівці, 12-14 квітня 2022 р.) та «Літературні твори Жана Кальвіна» (м. Чернівці, 16-18 квітня 2024 р.)

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел та літератури (98 найменувань). Загальний обсяг дипломної становить 115 сторінок, з них основного тексту – 104 сторінки.

РОЗДІЛ І

ІДЕЙНО-РЕЛІГІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ВИТОКИ РЕФОРМАЦІЇ

Передумови та причини реформаційного руху в країнах Західної Європи

XV століття була часом, коли в Європі почали визрівати тенденції, що визначили її розвиток на століття вперед. Ренесанс, гуманізм, економічні перетворення повністю змінили суспільне життя не лише заможних прошарків європейських країн, але й пересічних громадян.

Однією зі складових суспільних змін став процес, спрямований на оновлення католицької церкви і який в XVI ст. призвів до Реформації – потужного явища, яке, розпочавшись в лоні католицької церкви, призвело до конфесіалізації та другого потужного розколу в християнстві, коли від католицької церкви відокремилися церкви протестантські. Власне сам термін «конфесія» (в перекладі з латинської мови означає «віросповідання») використовується для характеристики вчень та доктрин, які виникали в межах однієї релігії [56, с. 179]. В даному випадку мова йде про християнство, в надрах якого сьогодні співіснують три течії: православ'я, католицизм та протестантизм.

Протестантизм у своєму розвитку пройшов кілька етапів і Лютер з Кальвіном стали його найпотужнішим проявом, але аж ніяк не його початком. До числа представників т. зв. протореформації відносяться вальденси, які відділилися у XII ст., прагнучи оновити церковні звичаї, Джон Вікліф у XIV ст. та Ян Гус у XV ст., які теж виступали із критикою деяких порядків, які існували у Католицькій Церкві. Вони вперше вголос виступили проти втручання церкви у світське життя, перетворення моральних чеснот та церковних посад на предмети купівлі-продажу, зведення релігійної обрядовості до чистого формалізму тощо [43, 172-173; 64, с. 82]. Власне Реформація розпочалася одночасно в Німеччині та Швейцарії, а звідти хвилею прокотилася Францією,

Голландією, Скандинавією, Богемією, Угорщиною, Англією та Шотландією, а згодом поширилася на Північну Америку і, завдяки торговим та місіонерським підприємствам, – на всі голландські та англійські колонії [94, с. 12].

Загалом серед чинників, які спричинили до розвитку Реформації виокремлюють цілий комплекс економічних, соціальних, політичних та теологічних передумов. Економічні передумови були тісно пов'язані із розвитком католицької церкви, яка впродовж тривалого часу була одним із впливових суспільних інститутів та належала до числа великих землевласників. Будучи консервативною по своїй суті, вона не бажала змінюватися під впливом зародження та розвитку ринкового господарства, і, замість реорганізації, церква вдавалася до збільшення церковних податків та різних зборів, що викликало невдоволення у пересічних європейців. Зародження та розвиток ранньокапіталістичних відносин супроводжувався виникненням нових суспільних станів, зокрема буржуазії, в середовищі якої відбувалася переоцінка цінностей. На зміну важливості походження та місця в соціальній ієрархії все більше починають цінуватися ініціативність й підприємництво, що теж впливало на переоцінку релігійних переконань. В сфері політичного розвитку на рубежі XV – XVI ст. теж відбуваються зміни, пов'язані із намаганням світських монархів сформувати потужну централізовану владу та підпорядкувати своєму впливу всі сфери суспільного життя, у тому числі й релігійну. Відбувалося формування нової духовної атмосфери, коли на зміну геоцентризму поступово приходять гуманізм й індивідуалізм стає невід'ємною рисою молоді буржуазії [64, с. 83; 82, с. 26-28].

Як вірно відзначає В. Дятлов, зміни, що відбувалися на рубежі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу (економічне піднесення, розвиток нових галузей виробництва, утворення великих торгово-промислових центрів) були чинником формування широкого культурного середовища. При цьому, це все формувалося в міських центрах, де поступово особиста ініціатива та ділові якості починають цінуватися більше ніж знатне походження. Проведені німецькими науковцями дослідження свідчать, що за період з 1460 р. по 1560 р.

з числа найвідоміших німецьких гуманістів та реформаторів більшість були вихідцями саме з міського середовища, причому більша частина з них – це були діти простих бюргерів. Бюргери, особливо заможні, намагалися дати дітям високу освіту, вважаючи її необхідним компонентом для майбутньої гарної кар'єри [49, с. 57].

Інтелектуальні та культурні підвалини Реформації заклала епоха Відродження, яка виховала цілу плеяду інтелектуалів. Як підкреслював у своїй праці Ф. Шафф «епоха Відродження прямувала до духу вільного дослідження, утверджувала гідність розуму, розширювала горизонти здібностей людини як громадянина світу, звільняла від пилу століть літературні скарби і пам'ятники давньої Греції та Риму, встановлювала новий стиль наукового опису, що базувався на спостереженні й підривав діалектичну відірваність від життя схоластичної філософії, відводила більш важливу роль мирянам та акцентувала увагу на цінності природньої моралі та природних відносини людини з людиною. Для монаха краса була пасткою, жінка – спокусою, задоволення – гріхом, а світ – суєтою суєт, в той час як гуманіст дихав духом космополітизму і виховував у собі універсальні симпатії» [93, с. 358-359]. Ренесанс відкрив шлях для розвитку наук: географії, фізики, астрономії, медицини тощо, які змінили уявлення людей про світ, розсунули горизонти, сприяли географічним відкриттям, створенню нових приладів, у тому числі й з'явилися годинникові механізми, що кардинально змінили підхід до вимірювання часу та утвердження індивідуальних свобод [96, с. 280-283].

Ідеї Ренесансу змінили людське мислення. Як вірно відмічає Т. Орлова, люди почали іншими очима дивитися на небо, на землю та на самих себе і якщо впродовж Середньовіччя люди були привчені або благоговійно підіймати очі до неба, або смиренно їх опускати, то в умовах доби Відродження люди навчилися дивитися прямо перед собою та почали вчитися насолоджуватися життям. Саме в добу Ренесансу зародилися основні риси європейської цивілізації: активна підприємницька діяльність, централізовані держави та нації, раціональне ставлення до світу, індивідуалізм та дух авантюризму [75, с. 124]. Необхідно

було досягти свободи духовної, звільнитися від церковного гніту, що й зробила Реформація.

Крім того, частина освічених християн доходила висновку, що не лише католицька церква погрузла в розпусті та беззаконні, але й саме вчення, яке проповідувала церква, було викривленим. Після падіння Константинополя в Європі з'явилася низка богословів, погляди яких відрізнялися від домінуючих тут. При знайомстві із рукописами, які вони привезли із собою, виявилось, що в древні тексти було внесено масу змін та правок при неодноразових переписуваннях. Крім того, збільшувалась кількість людей, які знали грецьку мову і вони могли порівнювати грецький текст Нового Завіту з латиномовною Вульгатою. Це породжувало думку про необхідність повернутися до витоків християнства, обновивши вчення та щоденне церковне життя [44].

Безпосередній поштовх до Реформації зробили видатні гуманісти свого часу, до когорті яких відносяться Еразм Роттердамський, Томас Мор, Франсуа Рабле та низка інших, крізь твори яких червоною ниткою проходить ідея шляхетності та природної доброти людини, яка має жити в гармонії із собою та світом. Характерною рисою гуманізму було заперечення монополії церкви в інтелектуальному житті суспільства. Гуманісти обстоювали ідею, що розум та знання стоять вище авторитету віри, відкидали догматику й схоластику та утверджували новий тип мислення, базований на розумі та реалістичному ставленні до оточуючого світу [96, с. 260]. Гуманістами зверталася увагу на деякі неоднозначні моменти та непослідовні дії церкви та церковників. Зокрема Е. Роттердамський у своєму творі «Скарга миру» ставить вкрай важливе питання, актуальність якого не зникає і сьогодні – як церква може говорити про мир і одночасно схвалювати війни і навіть їх організовувати? Як це співвідноситься із християнськими заповідями? [цит. за: 98, с. 147] І це лише одне з багатьох питань, яким гуманісти фактично поставили під сумнів твердження про непогрішимість церкви та її очільників.

Крім того, вагомим чинником, який підривав устої католицької церкви, була яскраво виражена становість церковної структури. Вихідці з простого

люду могли поповнювати лише нижчі ланки парафіяльних священнослужителів і практично не мали шансів піднятися по ієрархічній драбині. Вони були погано освіченими та малозабезпеченими і рівнем життя майже не відрізнялися від рівня життя селян та ремісників. Середню ланку церковної ієрархії поповнювали за рахунок вихідців з бюргерства та дрібного дворянства, які мали гарну освіту та приєднувалися до лав теологів та університетських професорів. Всі ж вищі ланки ієрархії (єпископські кафедри, настоятелі великих соборів та абатств) були відкриті лише для представників дворянської аристократії [49, с. 140-141]. При цьому звичай призначати на найвищі церковні посади представників знатних родин, який подекуди підкріплювався законодавчими актами, не завжди був доцільним. Часто посаду отримувала людина, яка не володіла необхідним благочестям та розумом. Крім того, священників було дуже багато: майже у кожній сім'ї по кілька синів хотіли стати кліриками. Часто церковному служінню присвячували себе люди з фізичними вадами. Як обурливо, але влучно відзначав один із сучасників: як люди присвячували святому Вельтену хворих курчат, а святому Антонію хворих свиней, так вони віддавали у священники своїх найнездібніших дітей [93, с. 421-422]. Це слугувало ще одним доказом того, що церква потребує змін та оновлення.

Кальвін у своїх «Настановах» засуджував пануючий останні століття перед реформацією чисто формальний принцип обрання (рукопокладення) єпископів. Він із сумом відзначав, що на їхню освіту та спосіб життя взагалі не звертали уваги. В їхньому середовищі було багато п'яниць, перелюбників та картярів. Заледве один зі ста єпископів хоча б трохи знав Біблію [5, с. 169]. Священники відкрито порушували цілібат, мали цивільних дружин, які народжували від них дітей, але за сплату певної суми їм це пробачалося [32, с. 98]. Це не могло не впливати на суспільні настрої.

Гуманісти активно висміювали вади тогочасного суспільства. Вартим уваги є трактат Е. Роттердамського «Похвала глупоті», написаний в 1511 р. та який належить до числа видатних літературних творів європейської цивілізації.

В цій роботі автор, ведучи мову від імені Глупоти, висміює різновиди дурості всіх, незалежно від того, яке становище в суспільстві займає та чи інша людина: ораторів, філософів і богословів, царів і мудреців, вчених і неосвічених, державних та релігійних діячів тощо. В неповторній сатиричній манері Е. Роттердамський говорив, що мудрі нещасні, а дурні – щасливі, що правителям до вподоби не мудреці, а невігласи, війни породжує глупота, а побожність оманлива, бо прикривається дурними забобонами [див. докл.: 17, с. 13-106]. Висміюючи таким чином людські пороки, він заклав підвалини для серйозних суспільних змін, які повністю змінили обличчя західноєвропейської цивілізації та відкрили шлях для невідворотних змін, у тому числі й Реформації, яка стала одним із проявів цих змін.

Еразм Роттердамський, залишившись до кінця вірним католицькій церкві, водночас критикував монахів за їхнє невігластво, гордість, відсутність цнотливості та засуджував бездушні релігійні обряди; він практикував критичний метод вивчення Писання; він видав перший Новий Заповіт грецькою мовою (Базель, 1516 р.); він виступав за переклад Біблії на тогочасні народні мови [93, с. 403-404]. Він іронічно відгукувався про інститут папства, висміював їхнє лицемірство та показні ритуали: «Папи переконані, що сповняють закон Христа, якщо носять містичне і майже театральне вбрання чи присвоюють собі титули «найблаженнішого», «превелебного» та «найсвятішого»; якщо роздають на всі боки благословення й прокляття» [17, с. 84]. Він висміював стиль життя церковників: «Творити чудеса нині застаріло, старомодно і зовсім недоречно. То, може, повчати народ? Але це надто важка справа. Тоді тлумачити святе письмо? Яка схоластика! Молитися? Даремна трата часу! [...] Жити в бідності? Незручно. [...] єдиною зброєю залишаються солодкі повчання [...], а також інтердикти, тимчасові й навічні відлучення, анафеми, картинки із зображенням мук грішників і жахливі блискавки, якими вони легко запроторюють душі смертних до пекла» [17, с. 84-85]. Останні два століття перед Реформацією марнотратство, розпущеність та вседозволеність католицьких священнослужителів стали настільки неприкритими, що не могли

не викликати невдоволення в простого люду. Розкішне життя вимагало все більше коштів і католицька церква винаходила нові способи збагатитися, вводячи нові ритуали, які коштували грошей: відпущення гріхів, вирішення суперечок, продаж посад і т. ін. Впав морально-духовний та освітній рівень не лише Пап, але й парафіяльних священиків [див. докл.: 32, с. 5-9].

Як відомо, для християнства важливим засобом досягнення спасіння були добрі справи. Одним із видів добрих справ завжди були пожертви на благодійні цілі. Тут варто нагадати, що за рахунок пожертвувань існують всі релігійні та громадські організації. Головне, щоб члени цих організації не починали зловживати цими пожертвуваннями, направляючи кошти не на потреби, а на власні розкіш та задоволення. В католицизмі та православ'ї пожертвування з часом ставали популярним способом відшкодування за вчинене зло, хоча найчастіше християни давали пожертви на дорогі церковні проекти, як, наприклад, будівництво храмів. Так, наприклад, у 1517 р. Папа Лев X спеціальною буллою оголосив збір пожертв для будівництва Собору Святого Петра в Римі. Отримання пожертв підтверджувалося спеціальним документом – індульгенцією. З глибини німецького суспільства піднімалася буря невдоволення через зловживання та розкіш Риму і нерозуміння, чому Папа, який неймовірно багатий, будує церкву Святого Петра не на власні гроші, а збирає гроші з бідних християн, зокрема німецьких [68, с. 227-228].

На думку українського релігіє знавця О. Шепетька, трактування індульгенції як засобу прощення гріхів є надто спрощеним, оскільки прощення гріхів передбачає не лише грошову пожертву, але й сповідь, під час якої відбувається покаяння. Таким чином, пожертва є одним із видів виправлення завданої шкоди, а індульгенція – це тільки документ, який підтверджує виконання цієї умови [97, с. 648-649]. Інше питання, що напередодні Реформації в сфері видачі індульгенцій почалися неймовірні зловживання, що й привело до вибуху Реформації, яка розпочалася оприлюднення 95 тезисів Мартіна Лютера у Віттенберзі. У швейцарських землях тема індульгенцій теж була досить дражливою і зловживання продажем індульгенцій викликало

супротив. Так, в червні 1532 р. в Женеві з'явилися плакати з різким осудом індульгенцій, магістрат засуджував католицьких священиків, які вели вкрай фривольний спосіб життя, а єпископ вимагав від магістрату повернути йому судову владу, яка поступово перебиралася світською владою [38, с. 56]. Але на початках реформаційні ідеї не користувалися абсолютною підтримкою, хоча в магістратах з'являлися люди, які прихильно ставилися до ідеї реформувати та оновити католицьку церкву.

Власне, на рубежі Середньовіччя та раннього Нового часу співіснували феодальні відносини, які вже вступили в смугу кризи, але ще не здавали позицій, та буржуазні відносини, які народжувалися та витісняли стару систему суспільних відносин. Бюргерство та ідеологи буржуазних відносин підтримували та сприяли утвердженню думки про те, що багатство не суперечить божим заповідям, якщо воно набуто чесною працею і якщо воно використовується на благо суспільства [98, с. 150].

Книгодрукування стало одним із потужних чинників розвитку та успіху Реформації, перетворивши книги із коштовного скарбу на товар повсякденного попиту. Заслуга винайдення друкарського верстата належить німецькому винахіднику Йогану Гутенбергу, який в 40-х рр. XV ст. створив рухомі літери (спочатку дерев'яні, а згодом металеві), які здешевили та пришвидшили друкування книг. До того церковники деякий час користувалися ксилографічним способом друку релігійної літератури, але цей спосіб не прижився. Крім того, Гутенберг винайшов спосіб двостороннього друку на папері (папір почав використовуватися в Європі лише в XIV ст.). Його винахід деякий час тримався в таємниці, але вже через 15 років став відомим не лише в усіх німецьких землях, але й почав використовуватися в інших країнах Європи [96, с. 276].

Від винаходу Гутенберга до 1500 р. було надруковано близько 20 млн. книг (це при тому, що населення Європи на той час складало орієнтовно 100 млн. осіб) [26, с. 335]. Але тут варто зауважити, що більшість книг були надруковані латиною і мали теологічний зміст, а тому абсолютна їхня більшість

перебувала у власності незначної кількості установ (як, наприклад, бібліотеки) і більшість навіть освічених людей не мали вдома жодного друкованого видання

[72, с. 145]. До Реформації та винайдення друкарського верстату книги переважно були рукописними, об'ємними та дорогими, на латинській мові та доступними вкрай обмеженому колу осіб. Повні видання Біблії зустрічалися рідко, в бібліотеках наявні екземпляри приковували ланцюгом до полки, щоб унеможливити викрадення. Поява книгодрукування все змінила з неймовірною швидкістю. Наприклад, впродовж 1513-1517 рр. в Німеччині вийшло друком

всього 527 видань, серед яких були невеликі релігійні трактати, листівки, офіційні оголошення, медичні рецепти, розповіді та сатиричні викриття

зловживань кліру та монахів. Впродовж 1518-1523 рр. чисельність видань зросла до 3 тис. 113 одиниць, причому більше 600 видань побачили світ у Віттенберзі, який дуже швидко перетворився на один із основних книжкових

ринків Північної Німеччини. Причому в 1523 р. абсолютна більшість всіх надрукованих книг були підготовлені прибічниками Реформації [94, с. 339-340].

Важливим компонентом теологічної концепції Лютера були повернення до євангельських першоджерел, орієнтація на авторитет Священного Писання, а не численні булли римських пап. Це передбачало обов'язковий переклад Біблії на національні мови, оскільки латина була важкозрозумілою навіть для багатьох священників, не кажучи вже про неосвічені маси сільського населення. Але навіть переклад Біблії при умовах середньовічних технологій книжного виробництва не давав можливості створити достатню кількість її екземплярів, достатніх для популяризації серед широких народних мас. До винайдення книгодрукування, книги переписувалися вручну, виготовлялися довго і коштували дуже дорого. Лише з винаходом Гутенберга і здешевленням та пришвидшенням процесу виготовлення книг стало можливим поширення Священного Письма серед усіх бажаючих, що поставило хрест на інформаційній монополії церкви [74, с. 87]. Книгодрукування змінило й становище жінки в суспільстві. Якщо в Середньовіччі вкрай мало жінок вміли читати, то з поширення друкованих книг цей відсоток зріс. Наприклад,

впродовж XVI ст. в Англії зросла грамотність не лише серед чоловіків з 10 до 25 %, але й жінок – з 1 до 10 % [72, с. 151].

Серед простих мирян, після винаходу книгодрукування, різко зріс запит на вивчення Святого Письма. Перші Біблії, які видавалися в Німеччині напередодні Реформації (15 із 17 видань) супроводжувалися ілюстраціями. Це, у свою чергу, привело до появи т. зв. Біблій для бідних: спочатку це були окремі аркуші, а потім книги, які містили до 40-50 зображень біблійних сцен. Ймовірно, вони задумувались з метою допомогти священикам навчати мирян. Малюнки супроводжувались поясненнями на латинській, німецькій чи французькій мовах [93, с. 460-461]. Друкарні почали виникати в багатьох європейських містах як гриби після дощу. Лише в німецьких землях станом на 1500 р. їх було більше 200 і книги в них друкували не лише прийнятою латиною, але й мовою, зрозумілою для місцевого населення – німецькою. В 1518 р. німецькою було видано 150 творів, в 1519 р. – 260, в 1520 р. – 570, а в 1524 р. – вже 990 [87, с. 101].

У відповідь на появу книгодрукування почала посилюватися цензура, з метою обмеження друку небажаних книг. У 1498 р. папа Олександр VI під страхом відлучення від церкви заборонив друкування та читання єретичних книг, а в 1501 р. видав буллу, згідно якої всі літературні публікації підлягали нагляду та цензурі єпископів, всі рукописи перш ніж друкуватися мали спочатку ретельно вивчатися, а всі раніше опубліковані книги мали бути переглянуті і спалені, якщо там містилися ідеї, які суперечили католицькій релігії. Ця булла фактично лягла в основу усіх наступних заборон та обмежень друку, які видавалися папською, імператорською чи іншою владою [94, с. 341-342]. Втім, зупинити книговидавничий процес, попри заборони, цензуру, спалення протестантських книг тощо, було вже неможливо.

Роздрібненість та боротьба за незалежність в цей час теж стали вагомим чинником суспільних (і не тільки) змін. Як вірно відзначав свого часу Н. Карєєв, домінуючою формою політичного управління в німецьких землях була князівська монархія, в той час як швейцарські кантони (а також німецькі

імперські міста) мали республіканську форму правління [53, с. 150]. Швейцарські землі тривалий час не були об'єднанні в єдину країну, а являли собою маленькі незалежні держави, деякі з яких обмежувались лишень одним містом, а інші об'єднували по декілька сіл. Єдине, що їх об'єднувало, був оборонний договір. Як і саксонські князівства, які прагнули звільнитися від імператорської влади, так і швейцарські міста і області підтримали місцеву реформацію як засіб боротьби за незалежність. Серед протестантів та політиків, які підтримували реформацію, сформувався шаблон, згідно з яким католик сприймався як прихильник імператора, а протестант як борець за незалежність [97, с. 710-711]. Але у підсумку релігійне питання стане одним із основних, яке впливатиме на подальший політичний розвиток як німецьких, так і швейцарських територій.

Також варто відзначити специфіку соціального складу Женеви як майбутнього потужного центру Реформації. Він визначався її міжнародним становищем та промисловим розвитком, адже, наприкінці пізнього Середньовіччя, перебуваючи на межі трьох національностей, на перехресті важливих на той час торгових шляхів, завдяки низці ярмарків, Женева характеризувалася надзвичайною рухливістю населення. В місті з повагою ставилися до іммігрантів і не відділяли їх різко від корінного населення [38, с. 2-4; 89, с. 40]. Саме цей чинник був одним із головних, який сприяв притоку до Женеви всіх, хто вирішив вести боротьбу із зловживаннями та розпустою, які охопили католицьку церкву на рубежі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу.

Крім того, для швейцарських територій на рубежі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу проблемою було найманство. Швейцарці, які впродовж XIII-XV ст. утворили Швейцарський союз і виборювали свою незалежність, здобули славу хоробрих та вмілих воїнів. До кінця XV ст. більшість швейцарських кантонів та земель здобули свою незалежність від Священної Римської імперії. Разом із тим, європейські володарі, ведучи низку воєн, намагалися наймати на військову службу саме швейцарців, які інколи

воювали між собою, їх легко було підкупити, падав загальний моральний рівень та розвивалося прагнення до легкої наживи. Цвінглі був знайомий з цим із середини (в 1515 р. він як полковий священик був зі швейцарськими військами, частина яких була підкуплена французами, в результаті чого інша частина військ була успішно перебита). Бачачи це, Цвінглі усвідомлював, що потрібно не лише зміцнювати духовно-етичний стиль життя швейцарців, але й вдосконалювати соціально-політичні взаємини між повноправними та заможними громадянами й безправними та бідними місцевими жителями [53, с. 151-152]. Це був один із вагомих чинників розвитку та поширення протестантизму в швейцарських землях.

Як відзначає український науковець С. Черкасов, реформаційний рух можна було зупинити на початкових стадіях його розгортання, адже від оприлюднення «95 тез» і до масового антикатолицького руху, який розпочався після Вормського рейхстагу 1521 р., Мартін Лютер практично один протистояв папському Риму. Крім того, Лютер залишався прихильником церковної реформи і покладав свої надії на церковний Собор, втім ця ідея була реалізована досить пізно – Тридентським собором 1545-1563 рр. З огляду на це, Реформація стала можливою також через негнучкість та неповороткість католицької церкви, яка програла у війні з Реформацією лише тому, що не зуміла її вчасно очолити [див. докл.: 91, с. 207-212].

На думку науковців, Реформація була одним із небагатьох історичних рухів, що базувався на принципі повернення до євангельського знання та втіленні цього принципу у повсякденне життя людей та держав. Нею чітко проголошувалося, що без «Бога і Євангелія неможливо змінити на краще ані життя людини зокрема, ані держави в цілому» [85, с. 255]. Як відзначав свого часу протестантський історик та богослов Ф. Шафф, Реформація ґрунтувалася на трьох китах: «першість Писання над переказом, першість віри над справами та першість християнського народу над священством» [94, с. 18].

В епоху Середньовіччя викристалізувався герменевтичний конструкт «чотирискладникового смислу Письма» – Квадрига. Домінуючим був принцип,

який не піддавався сумніву, що Біблія має чотири рівні пізнання, чотири смисли, чотири методи трактування: буквальний, алегоричний, тропологічний та анагогічний. Буквальний розповідає про факти; алегоричний вчить, у що нам потрібно вірити; тропологічний – що потрібно робити, анагогічний – на що надіятися. При цьому, три останні переважали над першим, який вважався найменш важливим [69, с. 183-184; 35, с. 113-114]. Лютер же перевернув все з ніг на голову, заявивши, що «Святий Дух – найпростіший письменник та оратор, який лиш є на небі і на землі; його слова не можуть мати ніякого іншого смислу, крім найпростішого, який ми називаємо письменним або буквальним» [цит. за: 35, с. 114]. Цим твердженням підривав багатовіковий принцип тлумачення Святого Письма, яке з незрозумілого для більшості перетворювалося на просте та зрозуміле для всіх.

Система освіти напередодні Реформації.

Стан освіти в часи пізнього Середньовіччя був вкрай схоластичний, а навчання було вкрай відірваним від життя та справжньої науки, досягнення якої вважалися породженням диявола. Тривалий час не існувало чіткого поділу шкіл на початкову, середню та вищу, освіта, будучи релігійною за змістом, носила словесно-риторичний характер. Початки природничих наук викладалися вкрай уривчасто та поверхово.

Основним методом навчання учнів був катехізичний (з гр. – «усне повчання», «настанова»). Учні отримували від учителя готові запитання та відповіді на них і мали вивчити їх на пам'ять. Цей метод тренував пам'ять, але не змістове розуміння заученого тексту. Навчальні книги були рукописними та дорогими, їх авторами були вчителі-монахи [84, с. 54-55].

Про змістове наповнення шкільної освіти майже нічого не відомо, а це, як припускає А. Дітманн, може свідчити про те, що чим займалися діти під час уроків, повністю залежало від учителя, який ні перед ким не мав звітувати. І хоча в деяких шкільних правилах напередодні Реформації зустрічалися настанови шкільному вчителю «навчати дітей правильно», але роз'яснення

цього положення не було. Традиційним є твердження про те, що у школах навчали елементів читання, письма та арифметики [19, s. 154-155].

Стан освіти висміював з притаманним йому сарказмом Е. Роттердамський у своєму творі «Похвала глупоті», говорячи про вчителів та учнів: «завжди голодні й брудні, вчителі-філологи безвихідно сидять у своїх школах [...] Обертаючись серед ватаги шибеників, вони старіють від втоми, глухнуть від крику, чахнуть від смороду та бруду. [...] Самовдоволені, вони лякають полохливий гурт дітлахів своїм грізним виглядом та голосом, шмагають нещасних різками й батогами, б'ють палками» [17, с. 64]. Побиття було основним засобом змусити учня до заучування уроків напам'ять без намагання зрозуміти те, що вивчалось, що також висміювалося в «Домашніх бесідах» Е. Роттердамським [16, с. 126-127]. Була навіть традиція на початку навчального року вчителем спільно із учнями заготовляти різки на весь період навчання. Вважалося, що жорстокі покарання вибивають із дітей гріховність [84, с. 55]. Діти змушені були навчатися і спілкуватися між собою латиною, яку вони не розуміли. При порушенні цього правила, порушника садили на дерев'яного віслюка та широко використовували, як вже зазначалося, побиття [30, с. 213]. Побиття, страх та покора були супутниками освітнього процесу, далекого від практичного життя. Ці засоби навчання жорстко засуджувалися гуманістами та пропонувалося перейти до навчання радісного та приємного дітям [24, s. 33].

Існуючі з VI–VII ст. соборні та монастирські школи мали церковне підпорядкування з відповідною навчальною програмою. Вони у свою чергу поділялися на т.зв. «внутрішні» школи, які готували юнаків до майбутньої професійної діяльності як священнослужителів, та «зовнішні» школи – для навчання хлопчиків зі знатних родин, які не прагнули до церковної кар'єри. Окрім них були ще т.зв. «церковні» школи, які виникли в XII ст. Вони готували церковних служок і функції вчителя в них виконував священник [61, с. 46]. Стандартизованих навчальних планів ці заклади не мали. Спільним для них було надання лише початкової освіти, яка полягала у навчанні вираховування церковних свят, церковної латини та співу [62, с. 91-92].

У монастирських та соборних західноєвропейських школах найбільш здібні учні могли переходити до вивчення т.зв. «семи вільних мистецтв», які поділялися на «тривіум» та «квадріум». До «тривіуму» належали латина, риторика і діалектика, до «квадріуму» – арифметика, астрономія, музика та геометрія [84, с. 53-54]. З часом все очевиднішою ставала невідповідність освіти суспільним запитам та потребам, адже реальність вимагала не теоретичних та абстрактних знань, а прикладних вмінь. Власне, вершиною навчання у граматичних школах, де освіту здобували богослови та майбутні чиновники, вважалося вивчення богослов'я, яке стояло найвище в ієрархії знань [див. докл.: 83, с. 245-247].

Освітня криза поглиблювалася і ставала все очевиднішою в часи пізнього Середньовіччя на фоні активного розвитку наук і мистецтв. Схоластичність в освіті поволі поступалася місцем гуманізму, який на рубежі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу захоплював уми та сприяв формуванню нового погляду на людину, її місце у цьому світі і, відповідно, низький рівень освіченості переважної більшості населення вже не відповідало новим потребам суспільного розвитку західноєвропейського суспільства [83, с. 248]. Поступово з'являються кафедри поезії, починають викладатися ораторське мистецтво (наприклад, в 1492 р. К. Цельтіс був обраний професором поезії та красномовства), але в XV ст. це ще було швидше винятком ніж правилом [30, с. 219]. Поодинокі лекції по красномовству та поезії читалися в окремих навчальних закладах, але лектори не працювали на постійній основі, часто змінюючи навчальний заклад, оскільки окремих кафедр поезії та красномовства не було. Лише починаючи з 20-х рр. XVI ст. на всіх артистичних факультетах засновуються кафедри поезії та ораторського мистецтва [25, с. 41].

Гуманісти обґрунтовано критикували школи за їхню схоластичність і пропонували своє бачення освітніх реформ, яке базувалося на розвитку розумових та фізичних здібностей дітей. Їхні вимоги до навчання були наступними: 1) дітей потрібно навчати їхньою рідною мовою, а латину та грецьку мови вивчати лише як окремі шкільні предмети; 2) потрібно вивчати

математику, астрономію, природознавство тощо, які дають практичні знання та навички; 3) турбуватися про естетичне виховання та фізичний розвиток дітей; 4) заборонити тілесні покарання; 5) враховувати індивідуальні та вікові особливості дітей [84, с. 70-71].

Розвиток освіти та науки вважалися необхідними, базуючись на тогочасних ідеях, що світ, створений Богом, потребує вивчення. Аргументи на користь розвитку науки були сформульовані ще напередодні Реформації. Їх окреслив Р. Бекон, засновник емпіричного підходу до пізнання. Як аргументи на користь науки висувалися такі передумови: 1) Бог створив світ розумним чином і наділив людину здатністю до пізнання створеного Ним Всесвіту; 2) Бог заклав у природі певні закони, які є універсальними в часі й просторі; 3) Дослідження цих законів є важливою частиною процесу пізнання Бога-Творця і може принести користь людству, оскільки люди призначені Творцем керувати створеним світом [36, с. 78]. Гуманізм не протиставляв теологію філософії, а вважав її частиною науки. Філософія співвідносилася із теологією як ступені пізнання та вдосконалення людини [78, с. 184].

Зміни в структурі освіти окреслюються в період зростання чисельності міст і появи нового соціального прошарку – бюргерства. Існуючі церковні школи через їх малу чисельність та невідповідність суспільним потребам не задовольняли попит на грамотних та фахово підготовлених людей. З огляду на це, починаючи з XIII ст. виникає новий тип шкіл в містах: цехові (для дітей ремісників) та гільдійні (для дітей купців) [66, с. 17]. Згодом вони трансформувалися в початкові школи при магістратах, які утримувалися на кошти органів міського самоврядування і саме в цих школах вперше почали вести навчання рідною мовою [83, с. 244].

Разом із тим існуючі школи поступово перестали задовольняти попит, оскільки не давали практичних знань та навичок. Наприклад, в німецьких землях почали виникати нові школи, які називалися приватними або школами рахунку та письма. Вони не давали можливостей продовжувати навчання в університеті, а обмежувалися конкретно професійно орієнтованою

програмою. Оскільки подібні школи створювалися без дозволу цивільної влади та церкви, це вело до частих конфліктів з останніми. Нерідко учнів таких навчальних закладів (їх зневажливо називали «школа в кутку» або «початкова школа») зобов'язували після досягнення певного віку переходити до офіційних шкіл. Разом із тим, попри їхню формальну незаконність, вони продовжували функціонувати і були чимось на кшталт підготовчої школи [62, с. 93-94].

Взаємини між владними структурами та школами в німецьких землях були складними, особливо там, де шкільна адміністрація «забувала» внести до навчальної програми дисципліни релігійного змісту та виховання. Це було пов'язано з тим, що містяни самостійно утримували школу та вчителів, а тому намагалися по можливості зменшувати витрати на утримання школи за рахунок скорочення шкільної програми. Як відзначає П. Котляров, завдяки зусиллям німецьких шкіл був досить високий рівень освіченості серед міського населення [63, с. 124].

Крім того, як стверджує А. Дітманн, зростання ролі та чисельності населення міст вело до утвердження ідеї необхідності поширення шкільної освіти та збільшення чисельності педагогічних кадрів. Хоча точної кількості учнів, які відвідували ту чи іншу школу в дореформений період практично немає, втім, опосередкованим свідченням зростання кількості учнів в школах є той факт, що навіть у невеличких містечках школа мала як мінімум двох учителів. А це, у свою чергу, свідчить про необхідність введення окремих посад вчителя та церковних службовців [19, с. 153]. Важливим компонентом суспільного розвитку напередодні Реформації виступала необхідність світської влади перебрати до своїх рух також обов'язки духовної влади, яка погрузла в розпусті, неосвіченості та забула свої обов'язки – бути прикладом для народу та наставляти підростаюче покоління в дусі християнських чеснот. Тому світська влада турбувалася про моральну дисципліну ще до початку Реформації, а з її поширенням лише поєднала світську та релігійну аскезу в суспільний ідеал, особливо в швейцарських землях [38, с. 71].

Впродовж XV ст. в німецьких землях навіть у невеликих містечках із населенням в 400-1000 осіб засновувалися та утримувалися за рахунок громади школи [61, с. 47]. Щоправда фахові педагоги там були рідкістю. Традиційно вчительські функції виконували студенти, які мали за плечима кілька семестрів навчання в університеті або ж місцеві священики. В окремих випадках молодших учнів могли навчати учні старших класів, які були в змозі допомогти молодшим засвоїти елементарні знання [62, с. 95-96].

Поділ шкільного навчання на класи існував у різних країнах ще до Реформації і кількість класів могла різнитися залежно від території. Наприклад, у Нідерландах в деяких містах існували школи з дев'ятьма класами навчання. Класи рахувалися з кінця: найстарші учні вчилися у другому та першому класах і вони були гарно підготовленими, що відкривало їм шлях до вступу в університет на артистичний факультет. Третій клас завершувався вивченням граматики та логіки, що було загальним рівнем більшості місцевих шкіл [61, с. 48].

Окремої уваги заслуговує питання оплати праці вчителів. Хоча тривалий час вчителі не мали фіксованої плати, але утримувалися вони за рахунок міст. Міська влада мала забезпечувати школу дровами для опалення взимку, а вчитель отримував оплату у вигляді натуральних продуктів: вина, зерна тощо, причому забезпечення хлібом було обов'язковою умовою утримання вчителів; часто вони мали присадибну ділянку, тримали худобу тощо. Крім того, іноді вчителям робилися разові грошові виплати при прийомі на роботу як гарантія їхнього призначення. Міська влада розподіляла виплати на утримання священнослужителів, які мали частину коштів віддавати шкільним вчителям. Наприклад, у м. Пьоснек, приходський священик отримував відсоток від м'ясних крамничок, і з цього відсотка частину він мав віддавати шкільному вчителю. Але повний пансіон учителя від міської влади був швидше винятком, аніж правилом [див. докл.: 19, s. 130-143].

Учителями в міських школах як правило працювали колишні службовці, які втратили свої посади, монахи та деякі інші категорії, які, втім, абсолютно не

були підготовленими до вчительської праці. Та й оплачувалася їхня праця вкрай мізерно, що змушувало таких вчителів шукати кращого заробітку, мандруючи від міста до міста [84, с. 58].

Орієнтовно починаючи з XII-XIII ст. з'являються і латинські школи з професійно орієнтованим змістом навчання як відповідь на потреби бюргерства та купецтва. Заможні містяни активно підтримували заснування таких шкіл. Це особливо помітно було в економічно розвинених регіонах Європи, зокрема в німецьких землях та ганзейських містах [63, с. 122]. Нові міські або латинські школи (названі так через те, що мовою викладання була латина) перебували у підпорядкуванні міської влади, хоча дозвіл на їхнє відкриття необхідно було брати у місцевого духовенства або ж навіть у самого Папи та й кандидатури вчителів продовжували затверджуватися церковними ієрархами. В цих школах вивчали латинську мову, комплекс теологічних дисциплін та арифметику. Попри те, що вивчення останньої часто обмежувалося виключно вирахуванням церковних свят, латинські школи стали необхідною освітньою ланкою, яка відкривала шлях до вищої школи [62, с. 92-93].

Варто відзначити, що, починаючи з XIII ст. в Європі з'являються педагогічні твори-поради щодо виховання дітей (мова йде про дітей заможних та знатних родин). Вартим уваги є твір Вінцента із Бове «Про навчання синів правителів і благородних людей», де викладені педагогічні рекомендації, які зводяться до наступних тез: 1) обдарованість та добра пам'ять розвиваються шляхом вправлення; 2) навчання має орієнтуватися на вікові групи та рівень знань; 3) необхідно чергувати навчання та відпочинок, щоб збалансувати розумові сили дітей; 4) привчати учнів до відповідальності [84, с. 62].

Власне напередодні Реформації в Європі існувала незначна кількість вищих навчальних закладів: за різними даними їх було від 50 до 100. Всі вони розташовувалися у великих європейських містах і переважна їх більшість напряду підпорядковувалася католицькій церкві. Навчальна програма в них базувалася на теології, філософії, праві, медицині та гуманітарних науках і ці освітні заклади були центрами інтелектуального та культурного життя [52, с.

24]. На розвиток освіти значний вплив справив стрімкий розвиток ринку та пов'язані із ним торгівля, банківська справа тощо. Існуючі університети поступово звільнялися від впливу церкви, хоча інколи потрапляли в іншу крайність – залежність від держави. Також почали виникати спеціалізовані навчальні заклади: морехідні школи (Португалія, Іспанія, Британія та Голландія), спеціалізовані академії художників, літераторів, вчених природничих наук (Італія) та ін. [75, с. 95]. Епоха Відродження спричинила перелам у сприйнятті світу та місця людини у ньому.

Разом із тим, на думку С. Карікова, університети стали тими осередками, які з самого початку значною мірою підтримували Реформацію та її ідеї оновлення церкви та християнського вчення. Без Гуманізму з його ідеями не було б Реформації, але й без університетів Реформації теж не було б [54, с. 56]. Університетські кафедри стали джерелом, звідки прихильники нового вчення черпали і поширювали нові ідеї.

Вища освіта мала свої особливості. Так, в усіх тогочасних європейських університетах студенти спочатку отримували загальну освіту на базовому для усіх факультетів вільних мистецтв, і лише потім могли обирати спеціальність на інших факультетах [97, с. 647]. Але стан освіти викликав низку нарікань. Так, Енеа Сільвіо Пікколоміні, майбутній папа Пій II, відзначав, що здобувачі титулу «магістр вільних мистецтв» екзаменуються лише по діалектиці, в той час як на музику, риторику та арифметику увага майже не звертається. Красномовність та поезія майже не знайома випускникам. Рідко хто читав твори Аристотеля та інших філософів, більшість вдовольнялися коментарями [35, с. 42-43]. Освіта вимагала реформування.

Загалом було чотири факультети: артистичний, богословський, медичний та юридичний. Артистичний виконував роль підготовчої школи, де вивчали «сім вільних мистецтв». Фактично артистичні факультети були не частиною вищої освіти, а відповідали сучасному розумінню середньої освіти [47, с. 433]. Студент навчався там 6-7 років і при успішному захисті роботи міг отримати ступінь «магістра мистецтв». Лише після цього можна було продовжити

здобуття освіти на трьох інших факультетах, де також навчання тривало 5-7 років. Закінчувалося навчання захистом роботи на вчену ступінь доктора наук [66, с. 18; 84, с. 64-65]. Навчання в університеті починалося з 13-14 років і юнаки, які приходили навчатися, спочатку перебували під опікою одного професора і лише через деякий час могли відвідувати заняття й інших викладачів. Умовою отримання допуску до іспиту було прослуховування чітко визначеної кількості лекцій та участь у диспутах [66, с. 18].

Загалом навчання тривало 12-13 років. Заняття розпочиналися дуже рано: в Сорбонні – о 5 год., в Оксфорді та Саламанці – о 6 год. і т.ін., оскільки вважалося що ранковий час найбільше підходить для розумової праці. Основні методи навчання – лекція, диспут, написання студентами трактатів та ін. [84, с. 65].

В умовах суспільних віянь, які пропагувалися гуманістами, пропагувалася й реформа вищої освіти, яка мала бути спрямована на розширення викладання словесності, розширення переліку галузей, здобувачі освіти яких могли б претендувати на отримання звання магістра і доктора, що у підсумку мало б витіснити пануючу в університетських стінах схоластику. Як стверджує В. Дятлов, гуманісти не ставили під сумнів викладання та вивчення теології, а лише намагалися оновити науковий інструментарій та намагалися протистояти все ще домінуючому принципу, згідно якого науки і факультети поділялися на вищі (теологічні, юридичні, медичні) та нижчі (артистичні) факультети, які розглядалися як пропедевтичні [49, с. 60].

На німецьких землях впродовж XIV-XV ст. виникло більше десятка різних університетів. У більшості з них було по чотири факультети, один з них – богословське відділення. І хоча релігійний вплив був досить сильним, суспільні та моральні звички студентів були далекими від похвали. Наприклад, в Ерфурті в 1510 р. студенти своєю поведінкою настільки розлютили місцевих жителів, що ті наставили на університет гармати, а коли студенти втекли, зруйнували його стіни, завдавши значної шкоди університетським архівам та бібліотеці [30, с. 212].

Важливим питанням для християнства була підготовка церковних кадрів. Майбутні священики мали знати Біблію, а це передбачало хоча б елементарний рівень грамотності. З метою підготовки кадрів при монастирях та єпископських будинках відкривалися школи, проводилися шкільні реформи, які передбачали безкоштовне або платне навчання представників знаті та здібних дітей з середовища простолюдинів. І, дійсно, якщо подивитись на підготовку та праці видатних теологів Середньовіччя, видається, що усі вони отримали чудову освіту. Втім, ситуація із підготовкою рядових сільських священиків була діаметрально протилежною. Статистичні дані свідчать, що більшість сільських священників походили із середовища селян і за своїм світоглядом та рівнем освіти не сильно відрізнялися від своїх прихожан. Майбутні священнослужителі навчалися у монастирських чи кафедральних школах, де отримували мінімальні знання, необхідні для ведення богослужіння та відправлення основних ритуалів. Найкращі продовжували здобувати освіту, а тому на сільські приходи призначалися випускники з середнім і низьким освітнім рівнем. При цьому, основною проблемою для більшості священнослужителів була латина, яка у повсякденні не використовувалася, а тому її сільські священики знали формально і просто зазубрювали священні тексти без розуміння змісту останніх, що, у свою чергу, вело до вільного трактування текстів Святого Письма із використанням місцевих повір'їв та забобонів [74, с. 85-86]. Як правило, сільські священики не мали університетської освіти, бакалаври чи магістри серед них були рідкістю [93, с. 422]. Напередодні Реформації підготовка богословів перебувала в плачевному стані. Більшість парафіяльних священиків володіли вкрай поверховими знаннями [42, с. 360]. Інколи посада шкільного вчителя суміщалася з іншими муніципальними чи церковними посадами. Це, з одного боку, забезпечувало власнику цих посад фіксоване річне жалування, а, з іншого, дозволяло економити на додатковому персоналі, наділяючи шкільного директора/вчителя деякими додатковими функціями, наприклад, настоятеля церкви або міського писаря [19, s. 150].

Загалом стан освіти та науки в країнах Західної Європи напередодні Реформації був повністю підпорядкований церкві та просякнутий богобоязністю та заборонами. Загальний рівень грамотності був вкрай низьким, в науці та освіті домінувала схоластика і повна відірваність від життя, мовою навчання та науки була латина незрозуміла більшості населення Європи, були відсутні стандартні національні мови тощо [80, с. 114-115]. Крім того, низький освітній рівень значної частини священнослужителів та неосвіченість основної маси населення, стали одним із вагомих чинників кризи католицької церкви, що створило підґрунтя для початку Реформації та чергового розколу в християнстві.

З іншого боку, статус та престиж університетів базувалися на тому, що здобуття вищої освіти відкривало гарні кар'єрні перспективи й частина випускників мала серйозні шанси на здобуття гарних посад в державному управлінні. Як відзначав український дослідник В. Дятлов, на рубежі XV-XVI століть на посади радників князів та королів, державної та земельної адміністрацій обирали людей з ученими ступенями та званнями. Отримання подібної посади автоматично означало набуття статусності в суспільстві. Отримання такої посади вимагало якісної юридичної та/або теологічної підготовки. Існуюча державна бюрократія, керуючись чистим прагматизмом, виступала за розширення світської складової університетської освіти при підготовці юристів, лікарів тощо, а тому підтримувала ідеї світської освіти, яку пропагували у тому числі й реформатори [49, с. 57].

Друк Біблії національними мовами, яку всі бажали прочитати, виявився поворотним пунктом не лише в поширенні реформаційних ідей, але й сприяв поширенню освіченості серед широких народних мас. Навчитися читати латиною, а тим паче розуміти її, без спеціальної освіти було неможливо, а тому книгодрукування національними мовами допомогло багатьом навчитися читати. Зрештою, це кинуло виклик домінуванню католицької церкви і в сфері освіти та перетворило європейське населення на освічену спільноту. Крім того, книгодрукування дозволило швидше та точніше ширити наукові ідеї та теорії,

надавши науковцям більшої ваги у суспільстві. Медицина, архітектура, географія, астрономія значно покращилися, коли почали не лише друкувати книги, але й супроводжувати їх ілюстраціями [див. докл.: 72, с. 145-149]. Це підняло освіту та науку на якісно новий рівень та відкрило шлях до ґрунтовних змін.

Висновки до розділу I

Реформація стала можливою завдяки низці чинників, які в сукупності відкрили шлях до суспільних змін. Економічні перетворення, географічні відкриття спричинили серйозні зрушення в соціальній структурі європейського суспільства, в надрах старого феодального ладу почали визрівати нові ранньокапіталістичні відносини. Епоха Відродження та поширення гуманістичних ідей призвели до змін у світосприйнятті та мисленні. Криза в середині католицької церкви призвела до визрівання ідеї необхідності її оновлення та повернення до ранньохристиянських витоків. Світські правителі, спостерігаючи за падінням авторитету церкви, почали намагатися створити сильну централізовану світську владу, підкоривши їй і церкву.

Все це вимагало реформування і освітньої системи, яка не задовольняла попиту та не відповідала суспільним запитам. Церковні та монастирські школи, латинські школи тощо були перенасичені схоластикою та не були практично орієнтованими. А нові віяння в сфері економіки, політики, наукові відкриття вимагали трансформувати систему освіти, зробивши її не лише професійно орієнтованою, але й загальнодоступною. Книгодрукування на національних мовах лише пришвидшило це процес, спростивши навчання і зробивши його зрозумілим для більшості на відміну від навчання на латинській мові. Все це у сукупності і призвело до кардинальних змін, які зумовили виникнення та поширення Реформації в країнах Західної Європи.

РОЗДІЛ II

ДИДАКТИЧНІ ІДЕЇ МАРТИНА ЛЮТЕРА

Релігійно-виховні погляди Мартіна Лютера

Майбутній реформатор народився в саксонському місті Айслебен в листопаді 1483 р., в родині колишнього селянина. Незабаром після народження Мартіна Лютера, його родина переїхала жити до міста Мансфельд, який був столицею шахтарського району. Там його батько став шахтарем і з часом зумів нажити гарних по тих часах статків [94, с. 76-77]. Це дало батькам можливість дати сину гарну освіту. Після закінчення магдебурзької школи, в 1501 р. Мартін вступив до Ерфуртського університету, де здобув ступінь магістра вільних мистецтв, і розпочав вивчення права [53, с. 49-50]. Втім, вивчення права він покинув і в 1506 р. пішов у монастир Августиніанського ордену, а в 1507 р. став католицьким священиком. В 1508 р. Лютера було призначено викладачем Віттенберзького університету, який лише в 1502 р. відкрив саксонський курфюрст Фрідріх III [97, с. 647]. На початках Лютеру доручили викладати діалектику та фізику Аристотеля. В 1509 р. він отримав ступінь бакалавра богослов'я і почав читати лекції про Святе Письмо, а в 1512 р. Лютер став доктором богослов'я з правом тлумачення Біблії. З 1516 р. він почав проповідувати для народу у соборній церкві Віттенберга [70, с. 386].

Лютер продовжував жити в монастирі та займав одночасно три посади: субпріора (помічника настоятеля), проповідника та професора. Він жив на утриманні монастиря, де продовжував проповідувати, а також вів служби в міській церкві. Як професор він не брав плати зі студентів, а отримував від курфюрста жалування в розмірі 100 гульденів, яке було збільшено вдвічі після його одруження [94, с. 93].

Попри це, у Лютера почало формуватися несприйняття деяких порядків, які існували в католицькій церкві, зокрема продаж індульгенцій, який перетворився на масове явище. У 1517 р. Мартін Лютер написав відомі «95 тез», у яких виклав свою критику зловживання індульгенціями та деяких інших

католицьких звичаїв. Ці тези Лютер надіслав Бранденбурзькому єпископу та Майнцькому архієпископу, а його друг Філіп Меланхтон прибавив ці тези до дверей храму у Віттенбергу. Для оприлюднення своїх «95 тез» Лютер обрав переддень Всіх Святих (1 листопада), оскільки це було одне з найпопулярніших свят, а двері церкви як дошку оголошень – оскільки в цей день професори, студенти і населення з околиць збиралися у церкві. І хоча в диспут із Лютером поки що ніхто не вступив, тим не менше тези скопіювали, перекладали з латини на німецьку, надрукували і вони за кілька тижнів стали відомими не лише в німецьких землях, але й за їх межами [94, с. 105-106].

«95 тез» фактично стали базою, яка лягла в основу формування лютеранської ідеології. У перших семи тезах говорилося, що покаєння триває все життя, а не час від часу і справжнє прощення здійснює Бог, а не Папа Римський. У наступних тринадцяти тезах заперечувалася католицька догма про чистилище. Значна частина тез стосувалася критики продажу індульгенцій, оскільки прощення здійснюється лише щирим каяттям. В останніх тезах піддавалося сумніву право папи відпускати гріхи [33, с. 125-126]. Лютер був переконаний у необхідності реформ католицької церкви. В 1518 р. у своїх нотатках він зазначав, що здійснення таких реформ «це справа не однієї людини, не папи і численних кардиналів, а всього світу» і був переконаний, що проведе Реформацію «тільки Бог» і тільки він знає, коли вона відбудеться [цит. за: 50, с. 359].

Це спричинило критику на адресу Лютера з боку його колег з різних німецьких університетів, що змусило його пообіцяти не висловлюватися на богословську тематику [97, с. 649-650]. Після зустрічі з папським нунцієм Мільтіцем в січні 1519 р. Лютер навіть пише листа до Папи, в якому просить вибачення, висловлює свою смиренність та заперечує намір нашкодити католицькій церкві, але, водночас, він не відрікся від своїх особистих переконань [94, с. 117-118].

Найбільш затятим противником Мартіна Лютера був професор Інгольштадтського університету Йоганнес Екк. Події розвивалися швидко і

невдовзі розпочався диспут, що визначить подальшу ідейну та особистісну позицію Мартіна Лютера. Під час диспуту, який відбувся в Лейпцігу з дозволу герцога Георга Саксонського, обговорювалися питання вищої влади папи, свободи волі, добрих справ, чистилища та індульгенцій. Тривала словесна баталія близько трьох тижнів [94, с. 119]. Оскільки Лютер дав обітницю не брати участі у богословських дебатах, його ідеї спочатку взявся захищати Андреас Рудольф Богенштайн фон Карлштадт, який деякий час був соратником Лютера (згодом їхні погляди розійдуться). Втім Екк виявився переконливішим від Карлштадта [53, с. 54-55]. Це змусило Лютера прибути до Лейпціга, щоб особисто взяти участь у диспуті і спробувати відстояти свої переконання. Як відзначав Ф. Шафф, Екк володів широким кругозором і чудовою латиною, втім Лютер краще знав Біблію та мав незалежні судження. Екк стверджував, що папа намісник Христа і його права від Бога, Лютер стверджував, що це суперечить Писанню і його права базуються на надуманих указах римських понтифіків. Завершив диспут Лютер словами: «мені шкода, що учений доктор ковзає по поверхні Писання, як водомірка по воді, – і навіть більше, він, схоже, біжить від нього, як диявол від хреста! При всій повазі до отців церкви я віддаю перевагу авторитету Писання, яке рекомендую читати тим, хто буде вирішувати нашу суперечку». І хоча обидва диспутанти вважали себе переможцями, почесні від герцога Георга отримав лише Екк [94, с. 120-121]. Саме це стало точкою неповернення і відбувся повний розрив Лютера із Католицькою Церквою.

Папа Лев X у 1520 р., базуючись на звіті Екка, видав буллу «Востань, Господи!», в якій ідеї Лютера визнавалися єретичними і містився заклик до нього покаятися впродовж 60 днів після оприлюднення булли. Фрази Лютера виривалися із контексту і подавалися як абсолютне заперечення католицького вчення. Книги Лютера було заборонено читати, друкувати чи розповсюджувати під страхом відлучення від церкви, а всі віднайдені екземпляри мали бути спалені як єретичні [34, с. 148; 94, с. 148]. 15 червня 1520 р. Папа підписав буллу про відлучення Лютера, Карлштадта та ще чотирьох осіб від церкви, але

в умовах наростання антикатолицьких настроїв для багатьох їхніх сучасників вони бачилися не єретиками та злочинцями, а героями, які посміли протистояти Папі, наймогутнішій людині на землі [49, с. 151-152]. У відповідь на відлучення Лютер демонстративно спалив папську буллу у присутності багатьох студентів у Віттенбергу [70, с. 389-390].

Після того, як в 1520 р. Папа Лев X піддав Лютера анафемі, останньому довелося деякий час переховуватися від переслідування католицької церкви у Вартбургській фортеці під вигаданим ім'ям Юргена Йорга. Але навіть переховуючись, Лютер продовжував працювати. Саме там він зробив переклад Нового Завіту на німецьку мову. Там деякі його погляди піддалися серйозним випробуванням. Зокрема там він піддався низці плотських спокус, що змусило його змінити погляди на celibat. В результаті, там він пише книгу, в якій негативно відгукується про чернечі обітничі [46, с. 58].

В його поглядах простежується переконання про обов'язковість шлюбу для всіх чоловіків та жінок: «Кожен чоловік повинен мати жінку, кожна жінка – чоловіка. Закон, викладений самим Богом – плодіться і розмножуйтеся! – це не просто заповідь, це щось більше: божественне творіння. Це навіть більше потрібно, ніж їсти і пити, справляти природні потреби, спати і не спати» [цит. за: 42, с. 326]. Лютер неодноразово звертав погляд на цнотливість та плотські задоволення. Зокрема він стверджував, що оскільки це Бог створив людину зі статевими органами та наділив її репродуктивними функціями, то з цього випливає, що тіло християнина має служити зародженню нового життя та продовженню роду [42, с. 328]. У трактаті «Про чернечу обітничу» та інших творах першої половини 1520-х рр. Лютер стверджував, що людина, як істота гріховна, не може бути повним господарем свого тіла, а тому у шлюбі він вбачав рятівні ліки від розпусти і Содому. Життя у шлюбі – це виконання багатьох складних обов'язків і перш за все – обов'язку виховання дітей. Крім того, чи буде шлюб щасливий і сповнений любові – залежить від Бога, адже це його дар [90, с. 131].

Власне, питання безшлюбності священників викликало серйозні диспути, що викликало невдоволення у Пап, які вкрай нетерпимо відносились до втручання у сферу їхніх прав. Проте, Папи «не помічали» розпусти і потаємних зрад довкола них. В ієрархічних інтересах вони зберігали закон про безшлюбність священників, але водночас дозволяли прелатам порушувати його і самі відкрито визнавали своїх незаконнонароджених дітей та наложниць [93, с. 390]. Хоча практика спільного проживання священників із жінками не відповідала канонам, але навіть це католицька церква намагалась перетворити на прибуткову справу. Так, в деяких єпархіях було введено податок в кілька гульденів за кожну дитину, народжену від священника. Щоб зрозуміти, наскільки масовим було явище відкритого співжиття кліриків із жінками, достатньо сказати, що в єпархії Бамберга за рік було зібрано 1,5 тис. гульденів, в Констанці – 7,5 тис. гульденів [93, с. 423].

Власне вже з початку 1520-х рр. М. Лютер почав виступати проти чернечих обітниць, закликав знайомих ченців та черниць відмовитися від цілібату і одружитися. В 1525 р. він подав власний приклад – одружився на колишній черниці Катаріні фон Бора. Це стало поштовхом для деяких монахів та священників відмовитися від цілібату [46, с. 60-61]. Наприклад, шлюб колишнього католицького священника, Матіаса Целля, який було укладено ще в 1523 р., став першим подібним клерикальним шлюбом у Страсбурзі і серйозно збурих страсбурзьку спільноту попри її досить лояльне ставлення до ідей Мартіна Лютера [59, с. 148-149]. Подібні шлюби заклали підвалини для руйнування одного з базових стовпів християнства – чернецтва.

В 1520 р. Лютер підготував звернення «До християнського дворянства німецької нації: про виправлення християнства», яке розпочинав словами «час мовчання минув, настав час говорити» [1, с. 5]. Лютер в цьому посланні закликав до перетворення церкви, без застосування сила, а законними методами, сподіваючись на силу Бога. Текст було написано впродовж місяця і закінчено в останній декаді липня 1520 р. Вже до 18 червня було надруковано не менше 4 тис. екземплярів, що було небувалим для того часу тиражем [94, с.

134-135]. У тексті звернення Лютер наголошував, що римська церква оточила себе трьома стінами: по-перше, католицькі клірики стверджували, що світська влада не має над ними влади, а навпаки, духовна влада домінує над світською; по-друге, якщо хтось намагався тлумачити Святе Письмо, вони стверджували, що ніхто крім Папи Римського не має права його тлумачити; по-третє, коли їм почали загрожувати Собором, вони заявили, що ніхто крім Папи не має права його скликати. Саме ця фортеця з трьох стін захищає папство і його служителів та дає їм можливість творити беззаконня, яке видне повсюдно. Ці стіни потрібно зруйнувати [1, s. 9]. Крім критики пороків католицької церкви, яка узурпувала владу та право трактувати Святе писмо, Лютер сформулював пропозиції для її реформування, об'єднавши ці пропозиції в 27 пунктів (про коронацію імператорів та королів папами, про скасування обряду цілування ноги, про зменшення податків на утримання католицької церкви, про скасування паломництва до Риму, про об'єднання монастирів та заборону жебракування монахів, про скасування обітниць безшлюбності, про зменшення кількості святкових днів у році, про відпущення гріхів за гроші (продаж індульгенцій), про освітні реформи тощо) [див. докл.: 1, s. 51-134].

Як стверджує В. Дятлов, програма реформ, яку пропонував Лютер та його послідовники, могла бути реалізована лише шляхом піднесення національного руху і в німецьких землях національна ідея стала головним чинником руйнування католицької церкви. Риму протиставлялася національна держава і реформатори намагалися загальнохристиянські норми свого вчення подати у національній формі. Богослужіння та Святе Письмо рідною мовою мали на меті зробити більш доступними та зрозумілими реформаційні ідеї, а тому Біблія Лютера стала найпопулярнішою книгою серед німців і їхня культурна самобутність формувалася під впливом цієї книги, в якій німці шукали відповіді на складні соціальні, політичні та релігійні питання [50, с. 360]. Попри видання Вормського едикту 1521 р., що наказував спалювати твори Лютера, вони ширилися німецькими землями. Від березня 1517 р. до літа 1520 р. тридцять його проповідей та інших праць були перевидані близько 370 разів.

Якщо рахувати, що наклад одного видання складав тисячу екземплярів, то виходить, що станом на 1520 р. в обігу перебувала третина мільйона примірників його праць [87, с. 102]. Усі їх знайти та знищити, як це просто було зробити з рукописами, тепер стало неможливим. У період між 1522-1546 рр. побачило світ 430 видань перекладів (повних або часткових) Біблії, який зробив Лютер. Через це його ще називають першим відомим автором бестселерів чи першим автором, який продавав свої твори завдяки своєму відомому імені [26, с. 337].

В цілому, на початках діяльність та ідеї Мартіна Лютера обмежувалися стінами університету. Він мав прихильників серед університетської еліти, його ідеї підтримувала незначна частина духовенства, і навіть дворянства. Все змінилося після того, як в 1519 р. помер імператор Максиміліан I, а його корону успадкував його онук Карл V Габсбург. Останній почав провадити політику централізації, що не сподобалося місцевим князям, які вважали це втручанням у їхні володіння. Частина їх вирішити використати ідеї Лютера для протистояння імператору. Ідеї Лютера почали набувати політичної ваги. У 1521 р. на заклик імператора у Вормсі відбувся рейхстаг, участь у якому взяли німецькі аристократи, представники вільних міст і духовенство. Туди було запрошено також Лютера, якому було обіцяно особистий захист імператора. Попри застереження друзів та прихильників, Лютер вирушив до Вормсу і прибув до міста у вівторок 16 квітня 1521 р. у відкритій повозці [див. докл.: 94, с. 181-188].

У Вормсі він взяв участь у диспуті і знову відмовився змінити свої погляди. Після тривалих дискусій Лютер заявив: «якщо мене не заперечать і не переконують на основі свідчень Писання чи чітких аргументів (оскільки я не вірю ані папі, ані соборам окремо через те, що вони часто помилялися і суперечили самі собі), тоді я буду підкорятися лише Святому Писанню, яке я цитував, і совість моя буде керуватися Словом Божим. Я не можу і не хочу відрікатися, тому що ненадійно та небезпечно чинити проти совісті» [цит. за: 94, с. 191]. Під час заключного слова Лютер сказав слова німецькою мовою, що

стали загальновідомими: «На тім стою [і не можу вчинити інакше]. Нехай допоможе мені Бог! Амінь» [94, с. 191]. Після Вормського рейхстагу 1521 р. розпочалися гоніння на протестантів не лише на німецьких землях, але й за їхніми межами і супроводжувалися жорстокими спаленнями на вогнищах та вбивствами. Втім, це лише збільшувало чисельність тих, хто прийняв протестантські ідеї чи співчував їм.

Рішенням рейхстагу його було визнано єретиком. Хоча йому було обіцяно захист імператора (він отримав від імператору охоронну грамоту на 21 один день, але із заборonoю писати чи проповідувати по дорозі [94, с. 197]), він побоювався за свою безпеку. Зрештою він опинився у замку Вартбург, який належав курфюрсту Фрідріху III, де він деякий час переховувався від можливого переслідування [97, с. 651].

Саме в цей час Мартін Лютер працював над перекладом на німецьку мову Біблії. Варто відзначити, що Лютер перекладав Біблію на німецьку мову не з канонізованого латинського її варіанту – т.зв. Вульгати, а з першоджерела. Крім того, Біблія Лютера не була першим німецькомовним варіантом. На той час, коли він сів за роботу, існувало вже чотирнадцять верхньонімецьких і середньонімецьких видань Біблії. Втім, їх переклад був вкрай пишномовний і незрозумілий простим людям [90, с. 126]. Перше видання Нового Завіту Лютера німецькою мовою з'явилося у вересні 1522 р. і перший тираж в 5 тис. екземплярів розійшовся до кінця року. Згодом було надруковано ще сотні тисяч екземплярів, які, попри досить високу по тих часах ціну (1,5 гульдена), осідали у королів, князів, в монастирях, кабінетах священників, будинках міщан та селян. Оскільки поняття авторського права в той час ще не існувало, праці реформатора передруковувались в різних німецьких містах. Оплатою Лютеру виступала певна чисельність безкоштовних екземплярів, які він дарував близьким друзям [94, с. 340].

Вірним другом та помічником Лютера в процесі підготовки Біблії був Лукас Кранх (старший), відомий німецький художник періоду Реформації, який створював до Біблії Лютера відповідні ілюстрації. Саме завдяки йому ми

можемо сьогодні бачити, як виглядав лідер Реформації, оскільки портрети його авторства – єдині [див. докл.: 81, с. 172-174]. Отже, Біблія, переклад якої Лютер зробив на німецьку мову, хоча й була не першим німецькомовним перекладом, але вирізнялася майстерністю перекладача та простотою викладу сенсів заповідей, які з того часу стали доступними для розуміння та трактування не лише кліриків, але й для простих людей.

Варто відзначити, що над перекладом Лютер працював майже дванадцять років. І якщо Новий Завіт він переклав за три місяці завдяки гарним перекладам Еразма Роттердамського, то підготовка Старого Завіту виявилася в рази тривалішою, та й коло осіб, які допомагали в цьому Лютеру було значно ширшим: Меланхтон (головний порадник у грецькій мові), Аурогаллус (викладач старосврейської мови у Віттенберзькому університеті) Круцігер (фахівець із халдейського парафраза Старого Завіту), Бугенхаген (знавець латинської Вульгати) та кілька менш відомих теологів [90, с. 126-127]. Заміна авторитету церкви авторитетом Біблії вела до утвердження ідеї, що кожен віруючий має право тлумачити для себе Святе Письмо [35, с. 118-119]. А це твердження підривало основи католицької догми – Квадриги – про містичні рівні та смисли Біблії, залишаючи один – фактичний.

Починаючи з 1524 р. шляхи Лютера та Роттердамського розійшлися. Під тиском церкви та громадськості останній пише твір «Діатриба, або міркування про свободу волі», в якому він вступає в полеміку із Лютером, стверджуючи, що свобода є обов'язковою умовою моральної відповідальності, без якої не було б сенсу в приписах, покайнні та нагороді [94, с. 262]. На думку Роттердамського, заперечення свободи волі людини робить її нездатною відповідати за власні вчинки. Він був стурбований негативним боком моральних наслідків протестантської ідеї відсутності у людини свободи волі, зважаючи на її безпечність, порочність, нестримність та схильність до нечестя і вважав, що не варто «підливати масла у вогонь». Е. Роттердамський розмірковував: «Яка слабка людина витримає постійну та дуже важку боротьбу зі своєю плоттю? Яка погана людина буде намагатися виправити своє життя?

Хто зможе полюбити всім серцем Бога, який створив киплячий Тартар з вічними муками і який карає [...], немов Він радіє людським мукам?!» [14, с. 223-224].

Відповідь Лютер готував рік і опублікував її наприкінці 1525 р. під назвою «Про рабство волі» [94, с. 263]. Лютер зауважував, що якщо людина переконана, що може щось зробити для свого спасіння, вона не упокорюється перед Богом, а вважає, що існує якесь місце чи добра справа, які допоможуть знайти спасіння. Найближчою до спасіння є та людина, яка не сумнівається в своїй абсолютній залежності від Бога, хто нічого сам не обирає, а чекає, як вчинить Господь [6, с. 329]. У цій праці Лютер стверджував, що оскільки Бог всемогутній і все визначено наперед, то у його творіння не може бути свободи, а заклики до покаяння та святого життя в Писанні варто сприймати з певною іронією: Бог немов говорить людині – спробуй покаятися і робити добро і дуже швидко ти зрозумієш, що не здатен на це. Люди безпомічні, якщо не просять про допомогу Бога [94, с. 263-264]. Як відзначала Т. Мурга, Лютер порівнював Божественну волю з блискавкою, що спалює всі індивідуальні волі християнина, а тому свобода волі є найменуванням Бога [73, с. 88]. Як відзначав М. Лютер: «воля людська знаходиться десь по середині, між Богом та сатаною, немов в'ючна худоба. Якщо заволодіє людиною Господь, вона охоче піде туди, куди Господь забажає [...]; якщо ж володіє нею сатана, вона охоче піде туди, куди сатана побажає. І немає у неї ніякої волі бігти до одного з цих їздців або прагнути до них, але самі їзди борються за те, щоб утримати її і заволодіти нею» [6, с. 332]. Далі він продовжив: «те, що здійснюється без Божої благодаті, не є благом. Звідси виходить, що вільна воля без Божої благодаті анітрохи не вільна, а незмінно опиняється полонянкою та рабинею зла, тому що сама по собі вона не може навернутися до добра» [6, с. 333]. Таким чином, Лютер проповідував фаталізм і вважав, що на все воля Божа.

Філіп Меланхтон, сприйнявши ідеї Лютера про силу гріха над розумом та сервільність волі людини, мав своє бачення щодо свободи волі, визнаючи право людини на вибір, хоча цей вибір досить умовний і передбачав присутність у

людині Божої благодаті. Цієї благодаті може досягти кожна людина, адже пізнається вона через мудрість, а обов'язковою складовою мудрості є знання [60, с. 36]. Саме ці погляди згодом скорелювали категоричне твердження Лютера про приреченість, піднісши знання та необхідність їх поширення на якісно новий рівень, який потребував реформи існуючої системи освіти та сприяли поширенню освіченості серед населення німецьких земель впродовж XVI ст.

Ще один цікавий аспект, який підняв у своїх працях Лютер – скорочення кількості святкових днів, з чого згодом сформувалася протестантська етика працелюбності. Він стверджував, що велика кількість свят веде до поширення пияцтва, неробства та іншим зловживанням, тому пропонував залишити святковими неділі та святкові вшанування під час ранкових мес, весь інший час варто приділяти праці, інакше «проста людина відчуває і матеріальну втрату, яка проявляється по-перше, в тому, що вона прогулює свою роботу, по-друге – вживає [їжі та напоїв] більше, ніж в інший час, ослаблюючи своє тіло та знижуючи здатність до праці» [1, с. 87].

Лютер вважав, що Біблія має буквально-історичне значення. На його думку, сповідь та індульгенції не мають сенсу, адже існує два види праведності: зовнішня, яка полягає у добрих вчинках, і внутрішня, яка полягає в чистоті і досконалості серця. Лютер був переконаний, що в основі богослужіння повинні стати читання Писання і проповідь, а з традиційних таїнств визнавав тільки два: хрещення і причастя [97, с. 653-654].

Згідно Лютерового переконання, під час причастя хліб та вино залишаються собою, а не стають тілом та кров'ю Христа, як це говорить католицька традиція, але в них реально присутній Христос. Хліб і вино стають не тілом і кров'ю Христа, а символами тіла і крові Христа. При цьому, він зазначав, що Христос присутній у євхаристії тоді, коли християни приймають її з вірою в те, що Христос у ній присутній. Коли ж християнин приймає причастя без віри, тоді Христос у Євхаристії не присутній. Поза причастям євхаристійні хліб і вино є звичайними хлібом і вином [97, с. 740-741].

Предестинація (визначеність наперед, фатум) є ще однією цікавою складовою вчення Мартіна Лютера. Якщо католики та православні вважають, що людина сама вільно обирає свій життєвий шлях і своїми вчинками визначає своє життя після смерті, то Лютер говорив, що Бог ще до народження людини визначив, хто буде спасений, а хто ні. Через це, які б добрі справи людина не чинила при житті, це не вплине на її спасіння, якщо на це немає Божої волі [97, с. 741-742]. За Лютером, свобода – це всього лише внутрішній стан людини. Він не пов'язаний з її суспільним статусом, а полягає у безумовному визнанні абсолютної залежності від Бога. Власне, внутрішня свобода заперечує виправдання справами: багатство не шкодить, а аскетизм – не виправдовує. Іншими словами, праця («Beruf») є не покаранням за гріх, а Божественним покликанням. При цьому, хоча людина й звільняється від влади церковних інституцій, які позиціонують себе як носії Господньої благодаті, втім, вона являється «рабом» Божої передвизначеності [73, с. 88].

Крім письменництва, Лютер цікавився і музикою. На його переконання, основним призначенням духовної музики було поширення Євангелія і це спонукало його до створення своєрідного «Протестантського музичного катехізису» – збірника гімнів, які призначалися для виконання як у церкві під час богослужінь, так і поза домом Божим. Власне, меса перетворювалася в літургію – молитовний спів громади у супроводі органа. Власне, Лютер був переконаний, що спів хоралу рідною мовою необхідний для адекватного розуміння паствою доктринальних основ протестантизму. Крім того, протестантські піснеспіви виконувалися удома, в школах, на робочих місцях, навіть у тавернах [31, с. 58; 90, с. 128-129]. Лютер зберіг церковну організацію на чолі з єпископами, але вони підпорядковувалися не папі, а світським князям. Крім того, реформована церква перестала бути землевласником [70, с. 392].

Знайомлячи німецьку громадськість зі своїми реформаторськими ідеями, Лютер вважав за необхідне викорінення деяких католицьких звичаїв і звільнення німецької Церкви з-під підпорядкування Папі та введення її в підпорядкування місцевим дворянам, що, водночас, посилювало їхню

політичну роль та послаблювало позиції імператора. Однак залишалося питання меж реформ, що саме потрібно викорінювати і якою повинна стати нова Церква. Лютер, пропонуючи реформу католицької церкви, визначив аспекти, які необхідно відмінити, та ті, які є нейтральними, несуттєвими. До «нейтральних речей» Лютер відносив культ, ікони, храмову архітектуру, піст, цілібат тощо. Втім були й противники збереження «нейтральних речей», які вважали, що необхідно викорінити все, що нагадує про католицизм, оскільки те, що можна вважати нейтральним за звичних обставин, стає принциповим в умовах протистоянь [97, с. 670]. Для Лютера церемонії, використання одягу священників, свічки на вівтарі тощо були питаннями другорядними, нейтральними. Переглянувши служіння при хрещенні, Лютер відмінив використання солі, слини та єлею, але зберіг формулу екзорцизму в скороченому вигляді. Він також зберіг публічну сповідь та відпущення гріхів та рекомендував сповідатися в гріхах в приватному порядку перед служителями [94, с. 297].

Питання внутрішнього облаштування храмів теж стояло на порядку денному. Власне, навіть внутрішнє облаштування перших протестантських храмів мало показати відмінність нової віри від «старої» католицької. Перші протестантські церкви в Європі XVI-XVII ст. облаштовувались у колишніх католицьких храмах, у яких знищувалися вівтарі, кафедри встановлювалися біля довгої стіни центральної нави. Перші ж новозбудовані протестантські церкви тих часів були в основному дерев'яними з плоским дерев'яним перекриттям і з невибагливим облаштуванням [45, с. 91].

Разом з тим було багато тих, хто, захопившись ідеями Лютера, не бажали обмежуватися окремими реформами, серед них були й вкрай радикально налаштовані реформатори, які закликали до кардинальних суспільних змін, повалення дворянства, повного відокремлення церкви від держави і т. ін. З їхнього середовища й вийшов Томас Мюнцер, який очолив Селянську війну 1524-1526 рр., яка забрала десятки тисяч життів. Лютер вкрай негативно віднісся до неї, свідченням чого є його прокламація «Проти розбійницьких та

злочинських селянських банд», в якій він закликав до жорстокого придушення повстання [97, с. 652-653].

Лютер корегує свої погляди на структуру церковних служителів, які мали бути рівними без притаманної для католицької церкви ієрархічності. Якщо спочатку він вважав, що пресвітера має обирати община віруючих загалом, то згодом відмовився від цієї ідеї. В перші роки Реформації в общинах вели службу колишні католицькі священики та монахи, яких висвятив Папа Римський, але поставало закономірне питання: а хто робитиме це в майбутньому? І Лютер взяв на себе єпископські прерогативи й до кінця життя вів себе як «неофіційний та уповноважений в силу надзвичайної ситуації єпископ, який виконував функції папи». З ним радилися князі, представники міської влади, богослови та інші. Він подав приклад першого рукопокладення пресвітера, висвятивши свого секретаря Георга Рьорера (Рорарія) та зробивши його дияконом Віттенберга 14 травня 1525 р. [94, с. 325-327] Лютер навіть висвятив єпископа (суперінтенданта), коли курфюрст Йоганн Фрідріх зняв призначеного папою єпископа Наумбурга, якого не прийняла протестантська частина населення. На його місце було призначено Ніколая фон Амсдорфа, близького друга Лютера. Останній і висвятив Амсдорфа в червні 1542 р. в наумбурзькому соборі. Щоправда він втратив свій сан під час Шмалькальденської війни [94, с. 327-328].

Нагальним було питання регулювання діяльності священників та нагляд за ними. Задля цього, починаючи з 20-х рр. XVI ст., почали активно здійснювати візитації – поїздки для перевірки стану церковної організації на місцях. Хоча візитації не були винаходом протестантів (вони передбачалися церковним канонічним правом), але їх не надто часто здійснювали в Середні віки. Як припускає С. Каріков, це могло бути пов'язано з тим, що їхня діяльність не повинна була піддаватися сумнівам чи критиці, особливо з боку світської влади, адже священики вважалися особами вищого стану. Подібні перевірки були прерогативою єпископів, які не завжди мали час чи бажання вникати (а особливо втручатися) у справи своїх підлеглих [56, с. 180]. З початок

Реформації в німецьких землях візитації набули нового значення та звучання. В складі візитаційних комісій були теологи, юристи та радники князів, які проводили інвентаризацію майна церков та перевіряли діяльність священнослужителів. Візитації були як локальні, викликані зловживаннями, низьким рівнем підготовки священників та вчителів тощо, так і генеральні, які відбувалися регулярно в межах міста чи князівських володінь [56, с. 180-181].

В 1528 р. спільними зусиллями Меланхтона та Лютера було підготовлено «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», де окреслювалися обов'язки священнослужителів та регламентувалися умови їхньої діяльності, а також зачіпалися проблеми функціонування німецької системи освіти. Постійний контроль за діяльністю протестантських священників та вчителів мав на меті підвищити їхню відповідальність та дисциплінувати євангелістські громади і допоміг реформаторам досягти балансу між державними та церковними повноваженнями [58, с. 109]. У візитаціях брав участь і Мартін Лютер, працюючи з кінця 1528 р. до початку 1530 р. у складі візитаційної комісії, відвідавши впродовж означеного періоду низку євангелістських громад курфюршества Саксонія [23, р. 321].

Мартін Лютер був плідним письменником і написав багато богословських і полемічних творів. Його Великий та Малий Катехізиси стали основою лютеранського богослов'я. Обидва були написаними в 1529 р. під впливом візитацій шкіл Саксонії. Обидва призначалися для навчання основам християнської віри як пересічних мирян, так і пасторів. У передмові до «Великого Катехізису» Лютер закликав щоденно та потрохи займатися вивченням катехізису, «постійно продовжувати читати, вчити, вчитися, думати та розмірковувати» [4, с. 13].

Німецькі землі бурлили. В 1526 р. було скликано рейхстаг у Шпайєрі, на якому імператор прагнув домогтися виконання Вормського едикту, однак через гостру полеміку вирішення церковного питання відкладалося. Було вирішено скликати загальнонаціональний собор, а до того часу кожен князь отримав право самотійно вирішувати релігійні питання в межах своїх володінь на

власний розсуд [94, с. 410]. В 1529 р. було скликано черговий рейхстаг, на якому рішення попереднього були відмінені. 5 князів та представники 14 імператорських міст опротестували це рішення, через що їх й почали називати протестантами [53, с. 139]. Згодом цим словом почали називати себе всі, хто підтримав Реформацію. Проблема була в тім, що в навіть в рядах протестантів не було єдності. Католицька більшість не бажала миритися з протестантами і навпаки, протестанти планували і надалі боротися проти папістів. Імператор був на боці папи і Вормського едикту, але досить помірковано налаштованим. Лютеранців він ввічливо слухав, в той час коли цвінгліанців навіть вислухати відмовився. Лютерани зі свого боку досить лояльно ставилися до імператора, сподіваючись на підтримку з його боку, а зі швейцарцями та страсбургцями не бажали мати нічого спільного [94, с. 419]. В такій атмосфері розпочався Аугсбурзький рейхстаг 1530 р.

В ході його роботи протестанти підготували два тексти віросповідання. Один було написано Мартіном Буцером та Вольфгангом Капітоном й він містив виклад цвінгліанського віровчення. Його підтримали представники чотирьох міст, через що воно й отримало назву «Тетраполітанського віросповідання», тобто «віровизнання чотирьох міст». Другий текст написав Філіп Меланхтон за погодженням із Лютером та містив виклад лютеранської доктрини. Цей документ отримав назву «Аугсбурзьке віросповідання» і його підтримали представники дев'яти земель та міст (свій підпис поставили герцог Йоганн Саксонський, маркграф Георг Бранденбург-Ансбахський, герцог Ернст Люнебургський, ландграф Філіп Гессенський, герцог Ганс-Фрідріх Браншвайг-Люнебургський, князь Вольганг Ангальт-Кьотенський, представники міст Нюрнберг і Ройтлінген [97, с. 657].

Саме другий документ став головним символом лютеранської віри. «Аугсбурзьке віросповідання» складається з 28 статей, в яких роз'яснюється лютеранське розуміння головних догм християнської віри. Внутрішньо вони поділені на дві частини: стверджувальної (догматичної) та заперечувальної (апологетичної). Перша складається з 21 статті, (про Трійцю, первородний гріх,

Ісуса Христа, виправдання тощо), друга містить 7 статей, які засуджуються найодіозніші зловживання Риму і їх усунення в лютеранських церквах [43, с. 174].

Загалом богословське учення Лютера базувалося на чотирьох принципах:

- 1) *solus Christus* (тільки Христос) – спасіння дарує тільки Христос;
- 2) *sola gratia* (тільки благодать) – спасіння людина отримує тільки Божою благодаттю, а не власними заслугами;
- 3) *sola fide* (тільки віра) – адекватною відповіддю людини на дар Божої благодаті може бути тільки віра, а не людська діяльність;
- 4) *sola scriptura* (тільки Писання) – Бог об'явив себе тільки в Писанні, а не в традиції Церкви [97, с. 654].

В 1536 р. саксонський курфюрст Фрідріх попросив Лютера написати тезовий виклад його віровчення для представлення його Папі для подальшого обговорення на Вселенському Соборі. Вже в 1537 р. Лютер представив відповідний текст членам Шмалькальденської Ліги (союзу лютеранських князів), за що останній отримав назву Шмалькальденські артикули. І хоча вони й не обговорювалися на Вселенському Соборі, але стали популярними серед лютеран [97, с. 655].

Варто відзначити, що «Аугсбургське віросповідання» було підписано всупереч волі імператора і було прямим порушенням діючих у той час законів Священної Римської імперії, зокрема ухваленого в 1495 р. Вічного Земського миру. Для того, щоб убезпечити себе від імператорської кари, лютеранські князі в 1531 р. створили в місті Шмалькальдені (Тюрінгія) Шмалькальденську лігу, учасники якої зобов'язувалися надавати військову допомогу один одному. Вбачаючи у ній загрозу своїй могутності та цілісності імперії, Карл V розпочав проти неї війну, яка тривала впродовж 1546-1547 рр. і завершилась перемогою імператора [див. докл.: 53, с. 142-146].

Становище протестантів погіршилося також через смерть Мартіна Лютера, який помер у лютому 1546 р. Його поховали у Віттенберзькій церкві,

до дверей якої він прибив свої «95 тез». Пізніше поряд поховують і його соратника Філіпа Меланхтона [32, с. 94].

З метою мирного врегулювання в 1548 р. було скликано рейхстаг в Аугсбургу, на якому було прийнято рішення про те, що лютерани мали би повернутися в лоно католицької церкви, але й разом з тим вводилися певні зміни в католицьку обрядовість, зокрема відмінявся обов'язків celibat та причастя під двома видами. Рішення, прийняте в Аугсбургу, було підтверджено в Ляйпцігу, але всі документи, затвердженні під час рейхстагів на практиці не діяли. З метою остаточно врегулювати церковні відносини в 1555 р. імператор скликав рейхстаг в Аугсбургу, за підсумками роботи якого було ухвалено Аугсбургський мир. Ключовим положенням був принцип «*cuius regio, eius religio*» (чия земля, того й релігія), згідно якого кожен князь отримував право визначати, яка саме конфесія домінуватиме в його князівстві [97, с. 658-659]. Наслідком Аугсбурзького миру стало перетворення князів на фактичних «верховних єпископів», оскільки території, де було прийнято лютеранство, вийшли з-під католицької юрисдикції: внаслідок проведення секуляризації володінь католицької церкви єпископський титул перейшов до світських правителів [58, с. 159].

Після смерті Мартіна Лютера, почалися певні розбіжності в лавах лютеранської течії і для того, щоб ці протиріччя зняти, в 1580 р. в Дрездені була укладена т.зв. «Книга згоди» (*Concordia*), до якої увійшли доктринальні тексти, визнання яких є обов'язковим для лютеранства. У першій частині «Книги» містяться загально християнські тексти, у другій частині – базові тексти лютеранських богословів: незмінене «Аугсбургське віросповідання», укладене Меланхтоном у 1530 р.; «Апологія Аугсбургського віросповідання», також укладена Меланхтоном у 1531 р.; «Шмалькальденські артикули», укладені Лютером у 1537 р., до яких у Книзі згоди додається трактат Меланхтона «Про владу і першість Папи» 1540 р.; «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс», укладені Лютером у 1529 р.; «Формула згоди» 1580 р. [97, с. 671-672]. «Книгу згоди» підписало більше 8 тис. теологів, її прийняли в

51 князівстві та 38 містах (в більшості євангелічних німецьких землях) [79, с. 64]. Ухвалення «Книги згоди» примирило внутрішні протиріччя і дозволило впорядкувати лютеранське віровчення, а також остаточно закріпило вищість територіальної влади у церковних справах. Крім того, визнання «Книги згоди» в 1580 р. більшістю євангелічних церков означало утвердження ортодоксального лютеранства в німецьких землях [58, с. 156].

Власне, саме ідеї та реформи Мартіна Лютера започаткували поділ Європи на прихильників протестантизму та вірних римокатоликів. Лютеранство розповсюдилося на німецьких землях, в скандинавських країнах та країнах Балтії. В 1536 р. лютеранство було оголошено державною релігією в Норвегії та Данії, на теренах Швеції та Фінляндії лютеранське вчення проникло під час правління короля Густава I (1523-1560) [33, с. 127].

Вплив Лютера на розвиток німецької системи освіти

Реформація та її провідники по різному ставилися до освіти, зокрема університетської. Помірковане крило вважало за необхідне зберегти наукові ступені, звання та викладання теології в університетах. Радикальні реформатори стверджували, що академічна, схоластична наука та знання, які далекі від повсякденних потреб, не мають практичного значення та є зайвими. Окремі інтелектуали навіть стверджували, що схоластичні міркування та вченість заважають пошуку справжнього живого знання, натомість «народна мудрість», не обтяжена науковими правилами та знаннями, є кращою. Наприклад, німецький реформатор Андреас Карлштадт відзначав, що «прості, недосвідчені в науках люди легше сприймають сутність Писання і мають більш сильну віру, аніж знатні й учені» [цит. за: 49, с. 61].

На початку реформаційного руху в німецьких землях відбувається певний занепад та криза університетів, що було викликано застарілими формами та методами навчання та поширенням гасел практицизму та прагматизму. В німецькому суспільстві заклики мати лише корисні й практичні знання та професії отримали значний відгук. Свідченням цього є той факт, що в перші

роки Реформації, значна частина студентів покинула університетське навчання і робили спроби опанувати «потрібні» професії. Це у свою чергу призвело до того, що частина професорів та викладачів (головним чином теологи) також почали кидати викладання і шукати більш надійні, зі стабільним прибутком, заняття (наприклад, пекарі чи ремісники). Почав в цілому падати престиж учених та людей з науковими ступенями. Як свідчить В. Дятлов, у листах і записках того часу містилося багато переживань та скарг на занепад науки та освіти та висловлювалися занепокоєння настанням «нового варварства» [49, с. 61-62].

Заклики покидати стіни університету лунали й від його викладачів. Наприклад професор Віттенберзького університету А. Карлштадт був переконаний, що краще займатися якимось практичним ремеслом, аніж вивчати теологію, щоб потім стати священиком [62, с. 176]. Лютер та його прихильники, занепокоєнні таким розвитком подій, вирішили спробувати виправити освітню ситуацію та повернути престиж навчання та освіченості.

Значна частина життя Мартіна Лютера була тісно пов'язана з викладацькою роботою. Починаючи з 1508 р. він працював на богословському факультеті Віттенбергського університету, який в 1502 р. заснував курфюрст Саксонії Фрідріх III Мудрий. Віттенберг був невеличким містечком, яке нараховувало близько 3 тис. жителів і тут розміщувалася одна із резиденцій Фрідріха III. Перетворившись на резиденцію курфюрста, отримавши власний університет, Віттенберг швидко розростався і станом на 1511 р. місто налічувало вже 16 тис. 117 жителів [58, с. 167].

Хоча містечко було невеликим, але у ньому діяла нова замкова церква та був августинський монастир, який міг забезпечити університет певною кількістю вчителів, що зменшувало витрати на утримання навчального закладу. В перший рік після відкриття університету (1502-1503) у ньому навчалось 416 студентів (значною мірою цього досягли за рахунок того, що в студенти зарахували молодих монахів-августинців), згодом чисельність останніх впала до 56 [32, с. 48]. Частково падіння чисельності студентів було пов'язано із

чумою, а з 1507 р. число студентів знову почало рости і в час викладання у ньому Лютера та Меланхтона там навчалися тисячі студентів з різних країн Європи [94, с. 91-93]. Варто відзначити, що загалом кількість студентів в німецьких університетах на початках Реформації різко скоротилася: наприклад, в 1511-1515 рр. там навчалось більше чотирьох тисяч студентів, а вже впродовж 1520-1525 рр. їх чисельність становила менше двох тисяч. Приріст студентів почався лише з 40-х рр. XVI ст. [47, с. 440-441].

Почали дбати і про навчання в університетах за державний кошт. Так, у Саксонському статуті 1580 р. право на безкоштовне навчання могли отримати студенти юридичного та медичного факультетів Віттенберзького та Лейпцизького університетів. При призначенні стипендії враховувалися професійні знання студента, відвідування лекцій та участь у диспутах й богослужіннях тощо. Кошти на стипендії надходили за рахунок колишніх монастирів [57, с. 319-320].

Лекції Лютера та Меланхтона відвідували 400–600 слухачів на рік. Одним із чинників такої популярності теології С. Каріков називає той факт, що на відмінну від теологів італійських університетів, де богослов'я відігравало другорядну роль, в німецьких університетах теологічні факультети стояли на рівні із факультетами медицини та юриспруденції [54, с. 56-57].

З початком Реформації університети стали місцем теологічних дебатів, де науковці та богослови відточували свою ораторську майстерність, дискутуючи на релігійну тематику (від авторитету папи до тлумачення Святого Письма). Водночас університети були місцем жорсткої цензури, а теологічні факультети – об'єднанням однодумців, які намагалися протидіяти поширенню протестантських ідей та активно пропагували католицизм [52, с. 24]. З іншого боку, університети об'єднували й протестантських ідеологів. Перш за все варто згадати Віттенберзький університет, де працював та проповідував своє вчення Мартін Лютер та його найближчі однодумці. Вагомим німецьким осередком протестантизму став Гайдельберзький університет після того, як курфюрст Пфальцу Фрідріх III Побожний прийняв лютеранство [52, с. 24-25].

Нові релігійні віяння знайшли відображення у «Новому статуті міста Віттенберґ», які було прийнято впродовж 1521-1522 рр. і який дослідники називають ранньоевангелічним церковним статутом. Цей документ зосереджувався на розв'язанні трьох основних проблем: церковно-релігійних, соціального забезпечення бідних верств населення та покращення моральної поведінки містян [58, с. 168].

Мартін Лютер багато уваги приділяв необхідності поширювати освіту серед широких народних мас. Він, як низка інших реформаторів, вважали, що освіта потрібна всім, незалежно від станової приналежності, оскільки навіть мінімальна грамотність давало можливість кожному самостійно читати Біблію та безпосередньо пізнавати Христа. Свого часу Лютер говорив: «він (Бог – Є.К.) дав вам дітей і засоби для їх утримання не для того, щоби ви чинили з ними як вам завгодно, або навчали їх для мирської слави. Вам було дано переконливе повеління виховувати їх для служіння Богу, або у протилежному випадку ви повністю будете викорінені разом з вашими дітьми; тоді все, що ви вклали в них, буде втрачено» [цит. за: 83, с. 250]. Це твердження також дає підстави говорити проте, що Лютер, вимагаючи духовної свободи, в той же час не відмовлявся від релігійної освіти, якій він явно надавав перевагу над світськістю.

Для Лютера важливим було питання освіти для усіх, і хлопців і дівчат. В 1520 р. він написав трактат «До християнського дворянства німецької нації», в якому говорить про необхідність початкової освіти для дівчат, говорить про необхідність створити у містах відповідні школи, де хлопчикам та дівчаткам могли б по годині на день читати Євангелії німецькою або латиною [1, s. 119]. Вартим уваги є пункт 25 трактату, в якому мова йде про необхідність реформувати університетську освіту. Лютер вважав за необхідне, поряд із окремим и творами Цицерона та Аристотеля, вивчати також латину, давньогрецьку та давньоєврейські мови, математичні дисципліни, історію. Він був переконаний, що від освіти залежить дуже багато, оскільки в університетах «вчиться і отримує підготовку християнське юнацтво, найблагородніша

частина нашого народу, яка складає опору християнства» та вважав, що варто зменшити кількість богословських книг для вивчення і більше уваги приділяти Святому Писанню [див. докл.: 1, s. 111-113].

Щоб слова не розходилися із ділом, Лютер в 1533 р. взяв активну участь у заснуванні школи для дівчат у м. Віттенберг, в якій вони вивчали читання та письмо, арифметику та музику. На думку української дослідниці С. Ковбасюк, створення подібних шкіл мало на меті не так їх інтелектуальний розвиток, як підготовку їх до ролі майбутніх господинь та матерів [59, с. 145]. Лютер вважав, що для дівчаток шкільна освіта потрібна лише для читання та вивчення катехізису, біблійних віршів та святих пісень, а тому для них достатньо відвідувати школу лише впродовж двох років, маючи щодня по 1-2 години занять [18, s. 19].

Колега Лютера, страсбурзький реформатор Мартін Буцер підтримував ідею не тільки початкової освіти для дівчат, але й подальше їхнє навчання. Він вважав, що вища освіта для жінок мала б включати поглиблене вивчення античної літератури, філософії та Святого Письма. Щоправда, його ідея вищої жіночої освіти стосувалася лише жінок привілейованих станів [59, с. 146].

В 1524 р. Мартін Лютер оприлюднив «Послання до радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм слід засновувати й підтримувати християнські школи», в якому підкреслив важливість організації шкільної справи в Європі. Він розмірковував, що для миру та спокою в місті потрібно витратити багато коштів на зброю, дороги, дамби та інші потрібні речі і здивовано запитував, чому не можна потратити такі ж кошти на молодь і на утримання для неї одного чи двох досвідчених вчителів [2, s. 365]. Лютер був переконаний, що якщо залишити молодь без нагляду, то «нащадки стануть татарами або дикими звірами, у цьому буде наша провина» [цит. за: 28, с. 29], а також відзначав, що «зараз у нас з'явилися витончені, освічені юнаки та мужі, які блискуче володіють мовами та всіма мистецтвами і які можуть принести нам величезну користь у навчанні молоді» [2, s. 367]. Він вважав, що потрібно направити частину коштів, які вивільнилися в результаті зменшення кількості монахів у

монастирях (результат перегляду ідеї целібату), направити на підтримку діючих та заснування нових навчальних закладів для хлопчиків та дівчаток, замість того, щоб витратити ці кошти на світські потреби. Лютер зауважував: «Гріх і ганьба, що нас потрібно вмовляти давати освіту нашим же дітям [...] Більшість батьків не здатні на це, тому що вони самі нічому не навчилися і не можуть навчати своїх дітей. В інших немає часу. А є ще сироти. Слава міста – не в його казні, міцних стінах та гарних будинках, а у вихованих, освічених та умілих містянах» [цит. за: 94, с. 312]. Одним із результатів цього послання стало заснування в 1526 р. гімназії в Нюрнберзі, на відкритті якої виступив друг і соратник Лютера Ф. Меланхтон [31, с. 59].

Лютер у своїх працях вагому увагу звертав на освіту та навчання молоді. Найбільшим багатством країни він вважав велику кількість учених, розумних, поважних і вихованих городян. Реформатор постійно закликав бюргерів не шкодувати коштів для створення навчальних закладів, оскільки діти видавалися йому знедоленими та зіпсованими старою системою виховання. Він багато уваги приділяв ролі сім'ї та батьків у вихованні дітей [92, с. 134]. На думку Мартіна Лютера, обов'язок виховувати дітей закладений самою природою. Як він писав: «немає жодної нерозумної тварини, яка б не виховувала і не вчила своїх малят тому, що їм буде потрібно в житті» [2, с. 369]. Але оскільки більшість батьків не знають, як потрібно виховувати та навчати дітей, то для цього потрібні особливі люди, які уміють добре та правильно вчити та виховувати дітей [2, с. 371-373]. Звернення Лютера до світської (князівської та міської) влади були закономірним наслідком занепаду католицьких монастирів та шкіл, які вимагали негайного реформування і саме князі та міста мали перебрати на себе керівництво сферою освіти. З іншого боку, німецькі реформи системи освіти стали вагомим чинником зміцнення державної влади [58, с. 181].

Е. Роттердамський не лише висміював вади існуючої системи освіти в німецьких (і не тільки) землях, але й виступав із практичними пропозиціями та порадами. Так, у творі «Про те, як належить навчати дітей доброчинності та

наукам», написаному в 1529 р., він пропагував ідеї навчання дітей, стверджуючи, що «джерело усіх чеснот – це саме виховання, старання та благочестиве», адже невиховані діти – сором для батьків [15, с. 355]. Роттердамський зауважував, що для вчителя головне – бути улюбленим для учня, а не навівати страх, оскільки саме з любові, а не страху, народжується повага. Він закликав навчати дітей мов і підкреслював, що «похвала – годувальниця всіх мистецтв» і саме похвала, а не покарання, є найкращим стимулом для розумового розвитку дитини [15, с. 356-357].

Лютер сформував моральний ідеал людини та визначив притаманні їй якості: благочестивість, послух, вірність, витримка та правдивість. З одного боку, це відрізнялося від гуманістичних поглядів на людину як міри всього сущого, вільної та гармонійно розвиненої особистості, а з іншого – як гуманісти, так і реформатори, активно зверталися до античного досвіду виховання. Від гуманістів Лютер запозичив ідею класичної освіти, головним завданням якої вважав підготовку кваліфікованих фахівців, незалежно від сфери зайнятості, будь то проповідник чи священник, юрист чи лікар, писар чи шкільний вчитель [92, с. 134].

У поглядах Мартіна Лютера на освіту та виховання приділено увагу також навчально-предметній складовій. Так, він вважав важливим вивчати мови, системно й глибоко знайомитися з історією, приділяти увагу математиці, закликав не нехтувати мистецтвом та музикою. Не обійшов увагою він також і питання фізичного розвитку особистості. Згідно з поглядами Лютера, особистість має бути досить прагматичною, вона має, звісно, бути доброчесною, дотримуватись християнських чеснот, і в той же час, це має корелюватися з її власними інтересами, які не повинні нівелюватися [92, с. 134-135]. Лютер багато уваги приділяв вивченню іноземних мов, підкреслюючи, що «Бог дав нам Писання на двох мовах – Старий Заповіт на єврейській і Новий Заповіт на грецькій. [...] Якщо ми, помиляючись, забудемо про мови (а Бог забороняє це!), ми не лише втратимо Євангеліє, ми не зможемо говорити та писати правильно ані латинською, ані німецькою...» [цит. за: 94, с. 312]. Він

вважав, що потрібно вивчати давні мови, бо лише вони, як мови Святого Письма, допомагають зрозуміти його божественний зміст. Крім того, Лютер вважав, що для нормального функціонування суспільства потрібні вчені та церковники, без яких люди стають дикими. Навчання дозволяє пізнати світ в розвитку. Він був переконаний, що освіта є заняттям більш приємним Богу, аніж паломництва та будівництво церков [18, s. 17-18]. Лютер розмірковував, що якби він мав власних дітей, то б навчав їх «не тільки мов та історії, але і співам, музиці, математиці» [2, s. 393], і зазначав, перешкодою є підступи диявола, адже йому «більше подобаються неотесані чурбаки і лоботряси, що не приносять людям та світу жодної користі» [2, s. 395].

В Німеччині в період Реформації з'являється нова методика навчання дітей читанню, яку розробив вчитель із Ротенбурга Валентин Ікельзамер. Він в 1527 р. видав підручник «Вірний спосіб найкоротшого навчання читанню». Він пропонував навчати діти читати, переходячи від зображення літер до складів, потім – до головних латинських скорочень, які були вкрай поширеними у середньовічних книгах, а потім – до читання цілих слів. Це кардинально відрізнялося від середньовічної системи заучування на пам'ять латинських слів, повторюючи їх за вчителем, без розуміння їхнього змісту [58, с. 192].

Лютер мав свої погляди на роль і місце вчителя в системі навчання та виховання, вважав обов'язковим створення бібліотек, які були б доступними не вузькому колу фахівців, але й пересічним громадянам [92, с. 134]. Він говорив, що потрібно дуже прискіпливо ставитися до наповненості бібліотек, і там мають бути Святе писмо на різних мовах, книги різних поетів та ораторів для вивчення різних мов, книги для вивчення вільних мистецтв, юридичні та медичні книги, а також, обов'язково хроніки та історії [див. докл.: 2, s. 397-403]. Праця педагогів оплачувалася за рахунок внесків бюргерів та селян до «спільної каси». Окрім того, батьки додатково сплачували за навчання дитини певну суму, які різнилися між собою, залежно від парафії [58, с. 188].

Однією із ключових праць Лютера став «Малий Катехізіс», написаний в 1529 р. Про цінність цього доробку свідчить те, що його й досі прихильники

лютеранства продовжують використовувати на катехітичних заняттях та уроках недільної школи. Поштовхом до написання Катехізису стали відвідини церков впродовж 1528-1529 рр., де він зіштовхнувся з невіглаством, бідністю та деморалізованістю служителів церкви, дехто з яких утримували таверни, пиячили та вели скандальний спосіб життя [94, с. 331-333].

Лютер підготував два катехізиси: «Великий Катехізис» та «Малий Катехізис». У передмові до «Великого Катехізису» Лютер пояснював, що необхідно молодь гарно навчати й зазначав, що кожен глава сімейства зобов'язаний хоча б раз на тиждень опитувати своїх дітей щодо знання та розуміння основ християнства. Він вважав, що для пересічних громадян достатнім є знання трьох основних частин: Десяти заповідей, Символу віри та молитви «Отче наш». При цьому недостатньо просто слово в слово зазубрити текст, але необхідно, щоб молодь ходила також на проповіді, під час яких Катехізис мав викладатися «не дивно та мудро, а коротко і найпростіше, щоб він ними добре засвоєний був і в пам'яті залишився» [4, с. 14-17].

«Малий Катехізис» був призначений для навчання молоді, для тлумачення в легкій та зрозумілій манері основ віри. Він був складений у вигляді питань та відповідей і в ньому Лютер, за традицією, зберіг десять заповідей Божих, Символ віри та Господню молитву, додавши настанови про таїнство хрещення та таїнство святого причастя, а також додав розділ про владу ключів та сповідь [7, с. 2-15]. Десять заповідей Лютер назвав вченням всіх вчень, Символ віри – історією всіх історій, Господню молитву – найвеличнішою з усіх молитов. Крім того, у виданні 1531 р. з'явилися додатки молитовного або літургійного характеру: 1) низка коротких сімейних молитов; 2) перелік обов'язків членів християнської сім'ї, який складався з уривків зі Святого Письма; 3) підручник для подружжя та 4) підручник по хрещенню. З часом два останніх були виключені з «Малого Катехізису» через різночитання деяких моментів, які стосувалися весільного обряду та екзорцизму при хрещенні. Катехізис було перекладено на латину та низку інших мов. За тридцять сім років після появи «Малого Катехізису» розійшлося більше ста

тисяч екземплярів, його почали використовувати в загальноосвітніх школах, в церквах та сім'ях. Він перетворився, за словами Ф. Шаффа, на «Біблію мирян» для німецького народу [94, с. 335]. В сучасних виданнях «Малого Катехісису» вміщено щоденні молитви (ранкова та вечірня молитва, молитва про благословення їжі та молитва подяки після трапези) та «Скрижаль обов'язків» (певні цитати з Біблії для різноманітних груп та станів людей, які нагадують про їхні функції та обов'язки), а також невеликий додаток «Християнські запитання та відповіді. Укладені Мартіном Лютером для тих, хто збирається приступити до Святого Причастя» [7, с. 16-23].

Готуючи «Малий Катехісис», Лютер написав до нього передмову, в якій пояснив мету його підготовки – відвідуючи з візитаціями школи він зіштовхнувся з величезним невіглаством та незнанням основ християнської доктрини, особливо в селах, а значна частина пасторів не здатна і не компетентна навчати. Саме для виправлення цієї ситуації він і підготував у простій та доступній формі основи вчення, яке мають засвоїти учні [8].

В 1530 р. Лютер написав ще одну настанову «Проповідь, чому дітей потрібно посилати до школи», яка значною мірою повторює аргументацію проповіді 1524 р. і має на меті довести корисність освіти для розвитку та процвітання суспільства в цілому [див. докл.: 3, s. 715-787].

Вагому роль в реформуванні освіти відігравав Філіп Меланхтон. У 1518 р. у Віттенберзькому університеті на артистичному факультеті створили сім нових кафедр. Це спонукало шукати нових викладачів, що й привело сюди Меланхтона [63, с. 101]. Він приїхав до Вінтербергу як запрошений професор для викладання грецької мови та літератури, а згодом став лектором на теологічному факультеті, де, будучи гуманістом та прихильником Еразма Роттердамського, поступово познайомився з теологією та зблизився із Мартіном Лютером. Крім того, він розпочав навчання на теологічному факультеті з метою отримання ступеня біблійного бакалавра, який успішно завершив, витримавши публічний диспут у вересні 1519 р., який був свого роду випускним іспитом [60, с. 34]. Меланхтон вніс значний вклад у розвиток

університетської освіти, зокрема щодо права університетів проводити захисти дисертацій та присвоювати наукові звання. Раніше таке право надавали лише Папа та імператор, що надавало особливої ваги отриманих вчених титулів та звань. Реформа ж Меланхтона передавала це право власне університету, незалежно від того католицький він чи протестантський [49, с. 63].

Меланхтон вважав за потрібне поширити шкільне навчання не лише на міське, але й сільське населення, особливо після подій Селянської війни 1524-1525 рр. Як експерт-теолог з освітніх питань, він був переконаний, що існує тісний зв'язок між неосвіченістю та суспільними заворушеннями. Вказуючи на існуючі релігійні суперечки, значну кількість різних пророків з містичними видіннями, Меланхтон відзначав, що в основній своїй масі це абсолютно неосвічені люди, які ніколи нічому не навчалися. Тому він тісно пов'язує між собою необхідність поширення освіти задля зменшення соціальної напруги та вважає охоплення освітою усіх верств населення нагальним питанням суспільного розвитку [63, 135-136]. Меланхтон був не лише теоретиком, але й практиком. Він підготував низку шкільних підручників з латинської та грецької мов, геометрії та арифметики, астрономії тощо, які витримали не одне перевидання ще при його житті [18, s. 18].

Меланхтон розробляв плани реформування шкіл Саксонії на засадах євангелізму. Його погляди знайшли відображення в «Настановах візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» (1528 р.), де, серед іншого, мова йшла й про устрій навчальних закладів в краї. Деякі дослідники розділ «Про школи» називають Саксонським шкільним статутом. В подальшому шкільні статuti стали невід'ємною складовою євангелічних церковних статутів німецьких земель [58, с. 184]. Проте стан освіти в сільських школах тривалий час був не надто хорошим. На середину XVI ст. в багатьох сільських школах Саксонії посади вчителя не було, що, на думку С. Карікова, було пов'язано з браком коштів у громади на його утримання. В сільських початкових школах, де вчителя не було, його функції виконували кюстери (церковники найнижчого

рангу у протестантів). Їх завданням було навчити дітей основам євангелічного вчення, а засобом навчання був лютерівський «Малий катехізис» [57, с. 200].

Філіп Меланхтон активно працював над поширенням знання та просував ідею необхідності нести освіту в широкі народні маси. У його творах «Про порядок навчання» [9, с. 359], «Промова на славу нової школи» [11, с. 359-360], «Про школи» [10, с. 360-362] наголос робився на особливій ролі освіти і виховання в суспільстві, необхідності для молоді класичних знань. Він розробляв навчальні плани, які мали лягти в основу навчання, був автором підручників з мови, працював над синтезом ідей гуманізму та християнської релігії, що мало б пом'якшити наявні міжконфесійні протиріччя. Він вважав, що обов'язковою передумовою для розуміння наук та божественного одкровення є відповідна освіта та виховання. З огляду на це, виховання та навчання підростаючого покоління Меланхтон вважав найважливішим завданням держави й запропонував ідею трикласного навчання, під час якого учні вивчали б і класичну літературу, і отримували б знання з предметів естетичного циклу [92, с. 135]. Меланхтон був переконаний, що, по-перше, навчання має вестися в школі лише латиною, по-друге, вчителі не повинні перевантажувати дітей книгами, по-третє, дітей необхідно розділити на три групи (класи), кожна з яких мала б свою програму підготовки. У першій групі діти мали навчитися читати, писати, а також навчатися музиці та співу. У другій групі – наголос мав робитися на вивченні граматики та читанні творів Езопа, Плавта та інших легких для розуміння. У третій групі мало закріплюватися та поглиблюватися вивчення граматики, музики, риторики та діалектики [10, с. 360-362]. Висловлював Меланхтон і певні застереги при формуванні переліку дисциплін у шкільному навчальному плані. Зокрема, наприклад, він застерігав від поєднання вивчення латини, давньогрецької та давньоєврейської мов, вважаючи, що надмірне навантаження може бути шкідливим для дітей [58, с. 185].

Про значний релігійний вплив на міські та сільські школи свідчить хоча б той факт, що при взятті вчителя на роботу враховували не лише його професійні

якості, але й морально-релігійні, школи постійно перевірялися керівниками територіальних церковних організацій – суперінтендантами та ад'юторами, учні систематично мали вивчати «Малий катехізис», брати участь у богослужіннях тощо [58, с. 185]. Крім того, на теренах Саксонії всі вчителі та парафіяльні священики під час візитацій екзаменувалися на знання принципів Аугсбурзького віросповідання, навчальні заклади перевіряли наявність потрібного для занять майна, заробітну плату вчителів тощо [55, с. 12-13].

Меланхтон став магнітом, довкола якого гуртувалися вчителі та університетські професори, які підтримували ідею необхідності реформувати існуючий стан освіти, яка тривалий час була доступна лиш одиницям, тай ті були переважно вихідцями із заможних верств населення. Він багато уваги приділяв організації гімназій, реорганізації діючих університетів, наполягав на впровадженні у середню та вищу ланку європейської освіти стародавніх мов [92, с. 135].

Потрібно відзначити, що довкола Лютера та Меланхтона, які працювали у Віттенберзькому університеті, постійно були студенти, які прибували звідусіль, аби здобути освіту. Навчаючись, багато хто з них (назавжди чи на деякий час) потрапляв під вплив ідей цих реформаторів. До числа тих, хто тимчасово потрапив під вплив авторитету реформаційних богословів та педагогів, був відомий українсько-польський гуманіст, уродженець Галичини Станіслав Оріховський, який наприкінці 20-х рр. XVI ст. приїхав на навчання до Віттенберзького університету. Навіть більше, Оріховський винаймав квартиру у Мартіна Лютера [92, с. 135]. Згодом Оріховський хоч і повернувся до лона католицької церкви, але не забув того дворічного періоду навчання у Віттенбергу. У одному з листів, написаному до Яна Франциска Коммендоні він згадував, що: «головним їхнім бажанням (Лютера та Меланхтона – Є.К.) було ... вирвати у мене всяку доброчесність і релігію, яку одержав у спадщину від батьків... Цілком безкарно й вільно дозволялося нам з юнацьким запалом про все міркувати і всюди говорити все, що заманеться. А Лютер і Філіп Меланхтон хвалили нас за те дуже. ... Лютер ... науками і вченими словами відібрав у нас

усяку повагу до найвищого каплана (Папи римського – Є.К.) і зробив так, що ми йшли за ним в усьому» [13, с. 408]. І хоча пізніше, продовжуючи навчання в Римі, Оріховський зрікся вчення Лютера в цілому, втім прихильником однієї з тез Лютера він все ж залишився і надалі. Мова йде про право на шлюб як для світських, так і духовних осіб, як спосіб уникнення розпусти, символом якої для багатьох продовжував бути Рим [13, с. 411]. Це свідчить, що хоча в подальшому він і почав засуджувати ідеї Лютера та Меланхтона, втім вони свого часу глибоко закарбувалися в його душі.

Власне про результативність німецької (і не тільки) Реформації в сфері поширення освіченості серед населення та підвищення загального рівня грамотності серед німецького населення свідчать наступні дані: на кінець XVI ст. близько 80 % населення німецьких земель вміло читати та писати [83, с. 250]. Не дарма саме протестантська церква в багатьох європейців асоціювалася з поширенням освіти.

Поступово система освіти в протестантських землях Німеччини була реформована та чітко регламентована. Так, у Саксонському статуті 1580 р. прописувалися правила прийому вчителя на роботу, діяльність школи та програма навчання тощо. Обов'язковою вимогою до вчителя було знання давніх мов та Святого Письма. Візитатори мали двічі на рік перевіряти роботу шкіл. За типом школи поділялися на сільські «німецькі», міські «латинські» та «князівські». У сільських школах давали початкову освіту дітям, у міських – вивчали абетку та граматику, «Малий катехізис», а згодом – стародавні мови та математику. «Князівські школи» готували учнів до подальшого навчання в університеті. Спільним для всіх шкіл було намагання забезпечити єдність віри, знань та навчальної дисципліни учнів [див. докл.: 58, с. 186-190]. «Князівські школи» засновувалися на територіях колишніх монастирів і являли собою свого роду інтернати. Діти, які там навчалися, забезпечувалися там харчуванням, одягом книгами та папером для навчання. Для нагляду та лікування хворих учнів при таких школах діяли шпиталі. І обов'язковою умовою була наявність призначеного проповідника для ведення євангелічної служби. Нижня вікова

межа прийому на навчання визначалася 12 роками, а умовою прийому було знання елементарної латини [57, с. 290-292]. Окрім вивчення мов (латинської та грецької) й «семи вільних наук», значна увага в цих школах зверталася на вивчення Біблії, Катехізису, релігійних текстів лютеранської догматики, географію та історію [55, с. 10].

Важливим кроком для створення уніфікованої німецької системи освіти було прийняття Вюртемберзького статуту 1559 р., в якому наголошувалося, що всі школи мають відповідати одна одній і вчителі не мають права нічого змінювати на свій розсуд. До цього, всі євангелічні статuti німецьких земель регламентували переважно діяльність однієї школи або кількох шкіл одного типу в межах міста або князівства [58, с. 193]. Важливим пунктом Вюртемберзького статуту була роль вчителя у дотриманні дисципліни учнями і дозвіл на використання вчителем фізичних покарань за лихі вчинки та богохульство, але деякі прояви фізичних покарань, зокрема удари по голові та ляпаси, заборонялися, а іншими видами покарань рекомендувалося не зловживати, аби не відохотити дітей від навчання та школи [57, с. 299-300]. Тут явно проглядаються пом'якшення жорстких дисциплінарних покарань середньовічної школи.

Разом із тим, шкільна освіта мала й свої проблеми, які важко було вирішити. Зокрема, існували проблеми із відвідуванням та якістю навчання в сільських школах. Традиційно діти навчалися короткий проміжок часу – з пізньої осені до Великодня, впродовж якого навчалися читати та писати рідною для них мовою й вивчали «Малий Катехізис», а решту часу вони займалися випасом худоби. Та й батьки-селяни не завжди мали можливість сплачувати за навчання своїх дітей [55, с. 14].

Загалом педагогічні ідеї Лютера та Меланхтона ґрунтувалися на формуванні цілісної та всебічно розвиненої особистості та, за словами Р. Басенка, їхня просвітницька філософія базувалася на ідеї «досконалої людини», для якої притаманні три чесноти: знання латини, діяльна побожність та вміння скрізь поводити себе належно [29, с. 287].

Висновки до розділу II

Мартін Лютер став одним із тих, кому судилося кардинально змінити релігійний образ Європи. Розпочавши із критики деяких католицьких звичаїв, він на початках виступав лише за оновлення католицької церкви. Але згодом Лютер став її супротивником та одним із лідерів протестантизму – однієї із трьох течій в християнстві (поряд із православ'ям та католицизмом). Він виробив цілу систему морально-етичних та релігійних догм, які лягли в основу Реформації: опора лише на Святе Письмо, послух та смиренність людини, виправдання вірою, визнання лише двох таїнств (хрещення та причастя), ідея передвизначення, відмова від celibату, спрощення богослужіння та облаштування церков та низка інших. Вагомим фактором, який сприяв поширенню ідей Мартіна Лютера та зростанню його авторитету стало книгодрукування, особливо друк книг на національній (в даному випадку німецькій) мові.

Невід'ємною складовою вчення Лютера було реформування системи освіти. Оскільки Біблія ставала першоджерелом, то кожен мав уміти її тлумачити, а щоб її тлумачити, потрібно було вміти читати. Це й спричинило до зміни німецької системи освіти, перетворення її з привілейованої на загальнодоступну та навіть обов'язкову. Лютер написав «Малий катехізис», який став обов'язковим підручником при навчанні молоді. Лютер та його соратники, перш за все Меланхтон, розробили нові навчальні плани та підручники, здійснювали візитації для нагляду за веденням навчання, закликали світську владу підтримувати та фінансувати навчальні заклади, які б давали гарну освіту та випускали б хороших фахівців, підтримувати вчителів тощо. Завдяки цим перетворенням в сфері освіти до кінця XVI ст. вдалося суттєво підняти рівень грамотності серед німецького населення.

РОЗДІЛ III

ДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ ЖАНА КАЛЬВІНА

Етична доктрина Жана Кальвіна

На швейцарських теренах діяли свої реформатори, які намагалися оновити католицьку церкву. Найбільш відомими із них були Ульріх Цвінглі та Жан Кальвін. В силу культурно-мовного розмежування Швейцарії, там сформувалися два центри реформації – німецькомовний Цюріх і франкомовна Женева. Проте в процесі комунікації виявилось, що їхні віровчення майже тотожні. Це привело до укладення спільної доктринальної декларації – Цюріхської згоди, яку підписали Буллінгер (наступник та продовжувач ідей Цвінглі) та Кальвін у 1549 р. Підписання цього документу ознаменувало об'єднання протестантизму німецькомовної і франкомовної частин Швейцарії. З того часу цвінгліанство, як окремий напрям реформації, злилося з кальвінізмом [27, с. 176; 97, с. 704].

Як відзначає Ч. Берд, кальвінізм представляє більш етичну форму релігії в порівнянні із лютеранством. Так, лютеранство тлумачить релігію як милість, подаровану Богом, кальвінізм же тлумачить релігію як закон, якому потрібно коритися [35, с. 248]. Цим і пояснювалася популярність кальвінізму, який закріпився у багатьох країнах Європи та Північної Америки, в той час як лютеранство в основному обмежилось німецькими територіями.

Швейцарські реформатори неодноразово зверталися до Лютера з листами, однак лідер німецької реформації їх ігнорував. Як говорить О. Шепетяк, що коли Лютер отримував листи від швейцарських реформаторів, то навіть їх не читав, а передавав своїм помічникам, щоби вони дали на них якусь формальну відповідь [97, с. 703-704]. Лютер досить зневажливо ставився до своїх реформаційних «братів». Втім, між ідеями Лютера та Цвінглі практично не було розбіжностей за винятком одного, але важливого з точки зору релігійної догматики питання – вчення про євхаристію. Лютер учив, що Христос реально присутній у Євхаристії, а Цвінглі вважав, що Євхаристія є

тільки символом присутності Христа. Хоч цей доктринальний аспект був єдиною відмінністю між цими реформаторами, він навіки проклав прірву між німецькою і швейцарською реформаціями [20, р. 42-43; 43, с. 176]. Була ще одна відмінність між Лютером та Цвінглі: останній особисто брав участь у війні та загинув на полі бою, вважаючи, що реформація повинна здійснюватись військовими методами, в той час як Лютер був противником війни і закликав до мирної реформації [97, с. 702].

Цюрихська Реформація кардинально оновила церковний устрій та богослужіння в кантоні: були ліквідовані пишні театралізовані меси та спрощенні деякі інші служби, скасовані чернецтво та монастирі, відмінено целібат для священиків та поклоніння іконам, латинська мова під час проповіді замінена на місцевий німецький діалект тощо. Це все вписувалося в пануючий в той час ідеал «дешевої» церкви, доступної для усіх громадян [43, с. 176; 53, с. 160]. Після смерті Цвінглі центр Реформації з Цюриха перемістився до Женеви.

Людиною, яка очолила Реформацію в Женеві став Жан Кальвін (1509-1564). Він народився 10 липня 1509 р. у місті Нуайон (північна Франція). Його батько Жерар Ковен (Кальвін – латинізоване прізвище Ковен – Є.К.) займав досить високе становище у місті: він був секретарем єпископа Нуайона, проктором капітула єпархії та фіскальним прокуратором графства. Він зумів дати синові гарну освіту, а також бачив його як священнослужителя, призначивши йому частину доходу капелана при соборі Нуайона, а у вісімнадцять Кальвін отримав ще й місце каноніка в Сен-Мартен-де-Мартвіль, хоча ще не досяг канонічного віку і тільки отримав тонзуру. Втім, це було досить поширеним в той час [71, с. 200-201].

Кальвін отримав блискучу вищу освіту, навчаючись по черзі в трьох провідних французьких університетах – Орлеана, Буржа та Парижу впродовж 1528-1533 рр. Спочатку він опановував фах священика, потім юриста і, зрештою, богослова [95, с. 196-197]. Для Кальвіна безкомпромісною була теза про те, що Святе Писання продиктовано святим Духом і церква має його сприймати в тій формі, в якій воно дано людям. З огляду на це, говорити, що

воно містить якісь протиріччя чи неточності, було рівнозначно богохульству [35, с. 249]. Для кращого розуміння Біблії необхідне було знання мов і Кальвін не лише чудово знав латину та французьку мови, але й добре засвоїв мови Біблії – грецьку та єврейську [95, с. 330]. Він дуже гарно навчався, але його не дуже полюбили шкільні товариші за його хмурний характер та менторський тон, яким він засуджував їхнє бажання розважатися та легковажні захоплення. Він навіть отримав прізвисько «*accusativus*» [53, с. 171].

В 1532 р. в Орлеані Кальвін отримав науковий ступінь доктора. Під час навчання його особливо цікавила класична філологія і в 1532 р. він підготував коментар до трактату Сенеки «Про милосердя». В 1533 р. Паризький університет очолив друг Кальвіна Ніколас Коп, який, при вступі на посаду, прочитав лекцію, яку йому допомагав готувати Жан Кальвін і яка містила реформаторські ідеї [41, с. 25]. Через її зміст Коп було визнано єретиком. Побояючись переслідувань, він втік до Базеля, де продовжив проповідницьку діяльність. Оскільки Кальвін теж потрапив під шквал критики, він у жовтні 1534 р. утік із Франції до Базеля [97, с. 707].

Кальвін на початках знайомився з ідеями Лютера та Цвінглі, вивчав їхній досвід і на їхній основі вибудував згодом власне вчення. Він зберіг основні ідеї попередників в сфері реформування церкви: вчення про спасіння вірою та авторитет Святого Письма, загальне священство та виборність пресвітерів, відмову від таїнств (за винятком хрещення та євхаристії), а також загальне спрощення культу [43, с. 177].

В 1536 р. в Базелі Кальвін видав трактат «*Institutio Christianae religionis*» (Інституція християнської релігії), в якому містилися основи майбутнього реформаційного вчення. Католики називали його працю «Кораном» і «Талмудом єресі» й її наказано було спалити як єретичну. Проте її постійно перевидавали й ця книга була перекладена практично на всі європейські мови [95, с. 211-212]. Як припускає Ч. Берд, базельському виданню 1936 р., яке вийшло латиною, передувало видання 1535 р. французькою мовою, однак останнє видання до нашого часу не збереглося [35, с. 282]. Р. Віппер також

стверджував, що першим було видання на латинській мові і лише потім з'явився французький переклад та переклади іншими мовами. У передмові до французького видання 1541 р. Кальвін відзначає, що першочерговим завданням було донести його ідеї до «людей науки та освіти» незалежно від національної приналежності, тому й вчення було викладено спочатку латиною, а вже потім, для розширення кола читачів, він вирішив перекласти своє вчення на рідну мову [38, с. 119-120]. Крім того, саме книгодрукування уможливило поширення читання книг серед населення тієї чи іншої країни, особливо з огляду на друк їх національними мовами. Наприклад, у Женеві між 1533-1540 рр. було надруковано всього 42 книги, а в період з 1550 р. до 1564 р. їх вже було надруковано 527. При цьому в Женеві в 1564 р. вже функціонували одночасно 40 окремих друкарських верстатів, які працювали ледь не цілодобово [26, с. 337].

Сам трактат постійно вдосконалювався Кальвіном. Перше видання «Настанов» являло собою короткий підручник, який складався з шести глав із поясненнями: 1) Десяти заповідей; 2) Апостольського символу віри; 3) Молитви Господньої; 4) хрещення та вечері Господньої; 5) інших таїнств; 6) християнської свободи, християнського управління та дисципліни. Друге видання вже містило 17 глав, третє – 21 главу. Останнє авторське видання 1559 р. збільшилося в порівнянні з першим у кілька разів і поділялося на чотири книги, кожна з яких містила від 17 до 25 глав. В першій книзі мова йшла про пізнання Бога Творця (про богослов'я, як знання про Бога), у другій – про пізнання Бога Спокутника (про христологію); в третій – про Святого Духа та про використання спасительного служіння Христа (про сотеріологію); в четвертій – про засоби наділення благодаттю (про церкву та таїнства) [95, с. 214]. Як характеризує цю книгу С. Цвейг, це одна з десяти чи двадцяти книг, які визначили хід історії та змінили вигляд Європи [88, с. 56-57]. З цим важко не погодитись.

В тому ж 1536 р. Кальвін переїхав до Феррари, де кілька місяців працював секретарем герцогині Ренати Феррарської, дочки французького

короля Людовіка XII. Після цього Жан Кальвін мандрував Парижем, Страсбургом і Женевою. Саме в Женеві він зустрів Жільйома Фареля, місцевого реформістського лідера, який запросив Кальвіна залишитись у місті. Кальвін погодився і в 1537 р. став протестантським пастором у Женеві [97, с. 707]. Незадовго до приїзду до Женеви Кальвіна там було прийнято кілька указів, які фактично реформували церкву: мяса заборонялася, зображення та реліквії були винесені із церков, відбувалися щоденні проповіді. Містяни поклялися жити у відповідності зі Святим Письмом і в Женеві вводилася жорстка дисципліна [95, с. 161]. Це було реакцією на розгульний та легковажний спосіб життя женеців: розваги, азартні ігри, пиятика, перелюб, богохульство та інші пороки. Проституція була дозволена державною владою. Населення було неосвіченим, а священники, замість навчання праведному життю самі піддавалися порокам. З метою це викоринити в листопаді 1536 р. радою Женеви були прийняті віросповідання та катехізис: віросповідання готував Фарель як старший пастор при допомозі Кальвіна, а катехізис був повністю підготовлений Кальвіном [95, с. 225-226]. Кожен женевець зобов'язувався присягнути жити згідно віросповідання, що почало викликати опір в пересічних громадян. Почало зріти невдоволення жорсткими методами, які збирався використати магістрат проти тих, хто відмовлявся присягнути – вигнання з міста [38, с. 168-170].

Як відзначає О. Шепетяк, Жільйом Фарель, будучи палким проповідником, не відзначався богословським хистом. Він захоплювався Лютером, але не розумів його богословських ідей. Фарель був революціонером, але не мислителем і сформулювати цілісні ідеї він не міг. Його ідеї приваблювали лише неосвічені верстви населення. Познайомившись із Жаном Кальвін, Фарель зрозумів, що той зможе розробити високоінтелектуальну богословську основу женевської реформації, ідеї якої приваблять і освічені верстви населення [97, с. 707-708]. Втім, у Женеві у Фареля та Кальвіна розпочався конфлікт із магістратом, який вилився у його вигнання з міста в

1538 р., коли вони, всупереч забороні, розпочали проповідувати на Пасху. Через це їх обох було вигнано із міста [22, р. 155].

Після вигнання із Женеви Кальвін поїхав до Страсбурга, де розгорталася своя реформація під керівництвом Мартіна Буцера. У Страсбурзі Кальвін провів три роки, де став професором богослов'я зі скромним жалуванням, а також виконував функції пастора [95, с. 233-234]. Через рік він навіть купив громадянство і, сплативши необхідний внесок, в 1539 р. став членом гільдії кравців [71, с. 224].

Крім того, Кальвін також вирішив одружитися і зробив це в 1540 р. Тут варто зазначити, що хоча й цілібат був поширений, але священнослужителі його часто порушували, що викликало невдоволення місцевого населення. Наприклад, в деяких місцевостях Швейцарії (і не тільки) прихожани змушували молодих священиків брати собі утриманок, щоб убезпечити свої сім'ї від можливих посягань на жіночу частину родини з боку кліриків [93, с. 422]. Це стало вагомим чинником відмови від цілібату і право на шлюб стало загальним. Кальвін, як і Лютер, виступав проти цілібату і теж подав приклад і одружився в 31 рік. Він узяв за дружину свою прихожанку, вдову з дітьми, у якій знайшов якості, які довго шукав: спокійний характер, тверду віру, віддану любов та вміння вести господарство. Єдиний спільний їхній син (хоча деякі автори стверджують, що Іделет народила від нього трьох синів, які померли невдовзі після народження [41, с. 52]) помер в юному віці, але Кальвін прийняв цей удар як Божий вибір, говорячи, що Бог подарував і забрав його маленького сина, але вважав, що має мільйони дітей в усьому християнському світі. Зі своєю дружиною Іделет де Бюр Кальвін прожив дев'ять щасливих років до її смерті в 1549 р. після тривалої хвороби, після цього він більше не брав шлюбів і залишався вдівцем до кінця свого життя [95, с. 263-265].

Перебуваючи у Страсбурзі, Кальвін познайомився Меланхтоном та заочно із Лютером, з яким особисто жодного разу так і не зустрівся, хоча вони інколи передавали один одному вітання через Меланхтона. Разом із тим, як зазначає Ф. Шафф, перебування Кальвіна у Страсбурзі та знайомство із

лютеранством відбувалися саме в час протистояння між Цвінглі та Лютером, останній у конфлікт із Кальвіном та Женевою не вступав. Кальвін поважав Лютера, а Кальвіна поважали лютеранські богослови. Дружба ж із Меланхтоном була тривалою та базувалася на взаємній повазі. Вони кілька разів зустрічалися, часто переписувалися між собою. Меланхтон, будучи старшим від Кальвіна на двадцять років, тим не менше визнавав геній Кальвіна як богослова та вченого, Кальвін поважав його ідеї, але іноді висловлював невдоволення його нерішучістю в справі підтримки реформаційного вчення. Втім, їхня дружба (в останні роки лише шляхом листування, тривала аж до смерті Меланхтона в 1560 р. [див. докл.: 95, с. 245-252].

Коли Кальвіна та Фареля було вигнано із Женеви, Католицька церква спробувала повернути женеваців до свого лона. З цією метою в 1539 р. кардинал Садолето звернувся із листом до влади та населення Женеви, в якому переконував відновити в місті римо-католицьку обрядовість. Дізнавшись про це, Кальвін, попри те, що його прогнали з Женеви, все ж турбувався про місто і його долю, а тому 1 вересня 1539 р. написав листа-відповідь кардиналу. В листі Кальвін пише, що він не може мовчати, коли його служіння, на яке його прикликав Бог, піддається нападкам, бо з його боку це було б зрадою і крок за кроком розбиває аргументацію Садолето [12]. Відповідь виконала свою місію і Реформація в Женеві продовжилася. Крім того, це повернуло повагу до Кальвіна та підняло його авторитет як самовідданої в своєму служінні людини.

Женевські протестанти, залишившись без лідера, почали виходити з-під контролю магістрату і для збереження громадського порядку було вирішено попросити Кальвіна повернутися назад до Женеви, щоправда його колезі Фарелю такої пропозиції не робили. Так Кальвін повернувся і став на чолі женеваської реформації [97, с. 709]. Після повернення він допрацював катехізис, який тривалий час використовувався у церквах та школах, маючи на меті виховати розумне благочестя та доброчесність шляхом систематичного в Біблії. Катехізис містив пояснення символу віри, Десяти заповідей та Молитви Господньої [95, с. 226]. Кальвін також виступав за використання під час

молитов та співів у церквах рідної для прихожан мови оскільки «цінімо голос та спів, які помічні засоби в молитві [...] Коли спів величний, він лицює обличчю Бога й янголів, він надає святому служінню гідности та приємности [...] З цього виходить досить виразно, що загальні молитви треба виголошувати не в чужій мові, але в своїй власній. Вони служать до збудування цілої громади, яка з незрозумілих звуків не мала б найменшої користи» [5, с. 132-133].

Женева була самоврядною республікою, де адміністративна влада перебувала в руках мерів, законодавча – в руках двох, а згодом трьох, рад – ради шістдесяти, ради двохсот, а з 1530 р. і ради двадцяти п'яти. Реальна влада зосереджувалася в руках мерів та ради двадцяти п'яти. Громадяни щорічно збиралися на загальній асамблеї, аби ратифікувати закони та обрати посадовців. Кальвін вирішив не змінювати урядуючи форми республіки, але привніс в них християнський дух та дисципліну [95, с. 291]. Населення міста в 1541 р., коли до нього повернувся Кальвін, складало близько 10 тис. осіб. Але після звільнення з-під католицької влади Женева стала прихистком для багатьох втікачів із католицьких регіонів європейських країн (французів, італійців та ін.), яких переслідували за релігійні погляди. Це сприяло зростанню чисельності населення і станом на 1560 р. чисельність містян зросла удвічі і становила близько 20 тис. осіб [77, с. 19]. Кальвін сам запрошував емігрантів до Женеви, забезпечував їх громадянськими правами (так, в 1555 р. в один день громадянами Женеви стали одразу триста осіб). Ці люди ставали соратниками Кальвіна та допомагали ширити його ідеї [76, с. 162].

Кальвін вважав найкращою формою правління суміш аристократії та демократії, оскільки більш безпечним є перебування правління в руках багатьох, аніж одного, бо вони можуть допомагати один одному і стримувати зверхність та амбіції. Він стверджував, що цивільний уряд має божественне походження і що в християнському суспільстві уряд зобов'язаний оберігати істинне релігійне вчення, захищати закони церкви та керувати так, як того вимагає суспільне благополуччя. Саме цими поглядами виправдовували релігійні гоніння в Женеві, страта Сервета та інших незгідних [95, с. 290-291].

Власне після страти Сервета, якого спалили живцем 27 жовтня 1553 р. за звинуваченнями по чотирнадцяти пунктах (серед них заперечення догми про Трійцю та заперечення хрещення дітей), на Кальвіна посипався шквал критики. Його відкрито називали «професором жорстокості» і частина людей відмовилася миритися з правом християнської влади страчувати єретиків подібно до вбивць. Проти Кальвіна виступив вигнаний із Женеви Кастелліон, який стверджував, що єресь – це явище духовного життя, а тому не має підпадати під юрисдикцію світського суду і взагалі намагався відстоювати право християнина на релігійне інакодумство. Проти Кастелліона в Базелі, громадянином якого він був, розпочався судовий процес, в ході якого його обвинувачували в єресі, безбожності та потуранні єретикам. Процес зупинився тільки у зв'язку зі смертю Кастелліона [77, с. 27-28]. Після страти Сервета (варто відзначити, що Кальвін просив пом'якшити вирок і стратити Сервета шляхом відрубання голови) авторитет Кальвіна в Женеві став беззаперечним. Він отримав підтримку з боку багатьох протестантських кантонів, в той час як противники Кальвіна опинилися в непростій ситуації, адже Сервета було засуджено як єретика не лише протестантами, але й католиками (французька інквізиція теж засудила Сервета до страти, але йому вдалося втекти) [44].

В Женеві Кальвін взявся за активні релігійні перетворення. В 1543 р. він видав трактат про реліквії, в якому обґрунтовує їхню непотрібність і навіть пагубність. В трактаті він зазначає, що «з одного боку, володіння реліквіями приносить мало користі або користь ця поверхнева та несерйозна, а з іншого, дуже важко, якщо не неможливо, не впасти в ідолопоклонство. Бо люди не можуть дивитися на реліквії і при цьому поводитися з ними без улесливості, а з часом вони починають виявляти їм пошесті, які належать лише Христу. Коротше кажучи, жага реліквій ніколи не вільна від марновірства, і навіть гірше, вона споріднена ідолопоклонству, яким зазвичай і супроводжується» [цит. за: 95, с. 376]. Кальвін переконував, що більшість реліквій – це підробки, тому що інакше у кожного святого було б по кілька тіл, що в принципі неможливо. В якості аргументу на свою користь він наводить приклад з рукою

Святого Антонія, якій поклонялися в Женеві, але коли її витягли з раки, вона виявилася воловою кісткою [95, с. 376-377]. На закінчення Кальвін пише, що «реліквії настільки переплутані і перемішані, що неможливо поклонятися мощам мученика, не ризикуючи поклонятися при цьому мощам якогось шахрая або грабіжника або, можливо, кісткам собаки, коня, віслюка або... А тому кожен нехай остерігається такого ризику! Віднині жодна людина не зможе виправдатися невіглаством» [цит. за: 95, с. 378].

В «Настановах» Кальвін писав, що малюнки та образи, які призначенні для вшанування святих є зайвими та непотрібними, при цьому він виступав не проти малярського мистецтва та різьбярства загалом, вважаючи їх даром Божим. Він лише виступав проти наявності ікон та образів у храмах, апелюючи до того, що рання церква ікон не мала і стверджував, що ікони почали використовувати для прикрашання церков тільки тоді, коли справжня релігія почала перекручуватися та фальшуватися [5, с. 14-15]. Подібні погляди на ікони та мистецтво у Лютера та Кальвіна стали чинником, що сприяв поширенню іконоборчих ідей та рухів, хоча в основі своїй вони були спорадичними. Важливішою була байдужість до образотворчого мистецтва, яка притаманна більшості реформаційних вчень. І починаючи з другої половини 1520-х рр., на територіях, охоплених реформаційними рухами, починає падати кількість замовлень на твори церковного мистецтва, основним замовником яких виступала католицька церква [67, с. 131-132].

Хоча Кальвін не мав політичної влади, і навіть довгий час офіційно не був громадянином міста (він став громадянином Женеві лише в 1559 р. [95, с. 292]), при цьому він користувався великою підтримкою населення та впливав на життя міста. Він переконав магістрат ввести в місті особливі порядки. Так, відвідування храмів у неділі і свята стало обов'язковим. Магістрат отримав право втручатися в усі деталі особистого життя населення і слідкувати не тільки за дотриманням закону, а й моралі, чого раніше не було. Навіть було створено спеціальну моральну поліцію, яка вистежувала женеvців, які порушували правила поведінки. Жителів міста карали за найрізноманітніші

проступки: за невідвідування храму, азартні ігри, веселу музику, вживання алкоголю, недотримання постів тощо. Покарання теж були різними: вигнання з міста, побиття різками, смертна кара тощо [97, с. 709]. Відвідування спільних богослужінь стало обов'язковим, інакше потрібно було сплатити штраф, навіть були спеціально призначені особи, які мали стежити, чи ходять люди до церкви. Повторний перелюб карався смертю, так само як ідолопоклонство та богохульство. До уваги не бралася ані знатність, ані становище в суспільстві, карали за проступки всіх без винятку [95, с. 306-307]. Кальвін розробив детальну регламентацію побуту женеців: були визначені колір та фасон костюмів, якість матерії, зачіски і навіть кількість блюд на святах, заборонялися театральні вистави, танці, музика, шумні святкування, були закриті всі трактири [51, с. 409]. Наприклад, кілька жінок були посаджені до в'язниці за участь в танцях, троє чоловіків, які сміялися під час проповіді, теж ув'язнили, банкіра стратили за не однократний перелюб, дитину висікли за те, що вона назвала матір «зłodійкою» та «чортівкою», а за те, що дівчинка вдарила батьків, її було вирішено обезголовити, чоловіків і жінок палили за чаклунство. Сервета спалили за єресь та богохульство [32, с. 159]. Офіційні акти женецької ради за 1541-1559 рр. – це жахлива сторінка історії швейцарської Реформації зі штрафами, цензурою, ув'язненнях та стратах. Під час чуми 1545 р. більше двадцяти чоловіків та жінок спалили живцем за чаклунство та змову по розповсюдженню хвороби. За чотири роки, з 1542 по 1546 рр., п'ятдесят вісім осіб було страчено, сімдесят шість – вигнано з міста. В 1558 та 1559 рр. кількість обвинувальних вироків за різні злочини сягнула більше чотирьохсот. І це при загальній чисельності населення 20 тис. жителів [95, с. 308]. Система покарань за моральні проступки використовувалася і католицькою і протестантськими церквами, але в Женеві це виконувалося більш ефективно та послідовно. Так, в 1560-х рр. не менше п'яти порушників відлучалися від церкви кожного тижня [20, р. 78]. Це давало свої результати і Женева за рівнем дисципліни була далеко по переду всіх тогочасних протестантських міст.

Кальвін розробив Устав церкви (Ордонанси), який було прийнято в 1541 р., в якому прописувалися обов'язки членів християнської громади залежно від займаної посади. В Ордонансах, які затвердив магістрат, проголошувалася згода бюргерів жити за нормами Євангеліє, визнавалася необхідність християнської церкви, яка мала виховувати молодь, містяни мали стежити за правильним способом життя всіх громадян і належним виконанням кожним своєї справи. Задля цього на території міста та околиць було організовано «церковну поліцію» [77, с. 20]. Готуючи Ордонанси, Кальвін виконував два завдання: по-перше, розробляв правила для женевської церкви, по-друге, розробляв світську конституцію для республіки. Він успішно справився із обома. Було оновлено міський устав, який діяв ще з XIV ст.: замінено герцогські, єпископські та соборні повноваження та персонал на виборних і тих, які призначалися магістратом. Згідно уставу було утверджено перетворення міста з князівства-єпископату та незалежну республіку [21, р. 30].

Згодом Кальвін доопрацював та розширив Устав, який було затверджено великою та малою радами в листопаді 1561 р. В ньому з'явилися клятви, які мали складати служителі, пастори, вчителі старійшини, диякони та члени консисторії, а також більш повні правила щодо здійснення таїнств, укладання шлюбу, відвідування хворих та ув'язнених, обрання членів консисторії та відлучення тощо [95, с. 301]. З часом за Женевою утверджується репутація зразково реформованої в церковному відношенні общини. Терміни «священне місто», «свята республіка» вживаються як синонімічні до імені Женеви. Релігійний тон у ділових паперах, розпорядженнях та посланнях, в протоколах тощо стає звичним, офіційним [38, с. 479]. Як відзначає Ф. Шафф, якщо й існував в цьому світі ідеал християнського суспільства, реалізований в цивільній общині зі змішаним населенням, то це була Женева в період з середини XVI ст. до середини XVII ст. (пізніше вплив Кальвіна та кальвінізму почав спадати) [95, с. 321].

Кальвін був чудовим коментатором Святого Письма. Він чудово знав латинську, грецьку та давньоєврейську мови, а також твори перших Отців

Церкви. Він сформулював один із ключових принципів протестантизму – абсолютна непомильність Євангеліє [32, с. 164-167].

Авторитет Кальвіна поступово зміцнювався завдяки підтримці переселенців із Франції, які втікали до Женеви, рятуючись від переслідувань. Причому часто це були люди з досить високим соціальним статусом – дворяни, колишні священнослужителі, вчені, – які допомагали Кальвіну як у внутрішньоженевських церковних справах, так і в популяризації вчення за межами Женеви. Так, в 1549 р. приїхав Теодор де Без, який отримав місце професора грецької мови в Лозанні, а згодом став наступником Кальвіна в Женеві. Допомагав Кальвіну його друг і видавець Лоран де Норманді [77, с. 24]. Тут важливо звернути увагу на один важливий момент – Кальвін не вважав багатство за перешкоду, навіть якщо статками володіли духовні особи. Навпаки, він вважав наявність грошей засобом посилення впливу, а тому вважав за доцільне вкладати наявні кошти у вигідні підприємства при умові, що це не викличе невдоволення в пересічних громадян [37, с. 162].

У своїй головній праці «*Institutio Christianae religionis*» («Настанови у християнській вірі»), яку Кальвін написав в 1536 р. і яку постійно вдосконалював, він виклав свої реформаційні погляди. Як і Лютер, Кальвін говорив, що людина, вчинивши гріх, відійшла від Бога. Але Бог не відвернувся від людини, а відкрився їй, щоби вона могла його пізнавати. Єдиним одкровенням Бога є Біблія. Кальвін прийняв Лютерів принцип *sola scriptura*. Спасіння людина не може досягнути сама, його дарує Бог через жертву Христа (Лютерів принцип *sola Christus*). Спасіння є даром Божим, на який людина не може заслужити, а отримує його тільки через Божу благодать (*sola gratia*). А сприйняти цей дар людина може тільки вірою (*sola fide*), тут добрі справи не впливають аж ніяк на спасіння [97, с. 740]. Ці тези Кальвіна повністю відповідають ученню Лютера. Тут Кальвін говорить про волю та віру людини, які між собою тісно пов'язані. Людина від природи є злою та грішною, але «початок бажання добра й добро робити існує в вірі. Віра – це дар Божий. З

цього виходить, що це тільки ласка Божа, коли ми, хоч з природи схильні до зла, хочемо тепер добра» [5, с. 40].

Спільним із лютеранством є й те, що кальвіністи визнають тільки дві Святі Тайни – хрещення і євхаристію. Разом із тим, Кальвін заперечував і католицьке, і лютеранське розуміння євхаристії. Він вважав, що євхаристійні хліб і вино не стають тілом і кров'ю Христа, бо Христос під час Вознесіння піднявся на небо зі свої фізичним тілом, а тому він перебуває в небі, а не на храмових престолах. На думку Кальвіна, під час літургії ангели містично підносять хліб і вино до неба, де сам Христос їх освячує, а потім повертає назад. З огляду на це, християни причащаються символами тіла та крові Христа, які освятив сам Христос, а не його реальною присутністю [97, с. 741]. Кальвін, як і Цвінглі, сприймав таїнства як символи та печать благодаті, які передається внутрішньо, через Святого Духа. Він стверджував, що все відбувається по волі Бога, і Дух, Котрий «дихає, де хоче», незалежний. Бог може наділяти своїми дарами, як йому завгодно. Він підкреслював також необхідність віри, щоб і таїнство пішло на користь, і для прийняття самого таїнства. Недостойні приймають лише зовнішній символ, але не те, що цей символ означає, а в результаті сама участь в таїнстві приносить їм лише шкоду [94, с. 364-365].

Одним із ключових є вчення Жана Кальвіна про предестинацію (передвизначення), яке він тлумачить наступним чином: «предестинацією (призначенням) звано вічну постанову Божу, що її Він постановив Сам у Собі, що Він хотів, щоб сталося з кожною людиною. Не всі люди створені в однаковому вигляді; декому призначено вічне життя, а іншим вічну погибіль» [5, с. 138]. Якщо католики та православні вірять, що людина сама обирає свою долю і Бог рятує всіх, хто цього хоче, бо він милосердний і всепрощаючий, а Лютер вважав, що Бог рятує тільки обраних, причому Бог обирає тих, хто буде спасений, ще до їх народження, а тому добрі справи аж ніяк не можуть вплинути на цей процес, то Кальвін пішов у своєму вченні ще далі. Він ввів поняття про подвійну предестинацію. На його переконання, Бог заздалегідь

визначає, хто буде спасений, а хто приречений до пекельних мук; хто записаний до «Книги життя» не може бути з неї викреслений, а хто записаний в «Книгу смерті» – приречений на прокляття. І своїми прижиттєвими вчинкам людина нічого змінити не може. Христос помер тільки за тих, кого Бог захотів спасти. Чому одні обрані до спасіння, а інші – ні, ніхто не знає, але хто буде спасений, а хто проклятий, можна зрозуміти по життю людини. Якщо людина повірила і живе праведно, то це означає, що її Бог обрав до спасіння [див. докл.: 48, с. 224-230]. Кальвін підкреслював всемогутність Бога, яку обмежений людський розум збагнути не здатен. Більше того, вчення про подвійну предестинацію доповнювалося теорією про незбагненну обраність одних та приреченість інших, а також про життєвий успіх як свідчення обраності. Але для певності, згідно Кальвінового вчення, все мало супроводжуватися численними аскетичними вимогами, які стосувалися всіх сфер життя, у тому числі й приватної. Одним із найважчих гріхів вважалася марна трата часу, адже людське життя надто коротке. Трата часу на розваги, пусті балачки, розкіш, та навіть сон (якщо це більше 6-8 годин необхідних для збереження здоров'я) були абсолютно неприйнятними [37, с. 162]. Ці погляди Кальвіна були настільки похмурими, що не лише противники протестантизму, але й лютерани вважали їх надто жорсткими. Навіть була приказка серед німецьких лютеран: «Краще папісти, аніж кальвіністи!» [73, с. 89]. Втім, як відзначають сучасні науковці, серед прихильників Кальвіна та його вчення про предестинацію ця ідея не викликала релігійного фаталізму, як дехто припускає, а навпаки, викликали серед вірян досить високий релігійний ентузіазм і рішучість довести своїми добрими та успішними справами свою обраність [20, р. 75-76].

Для усіх реформаторів було характерним використання термінів «видима» та «невидима» церква. Під цими термінами розуміли не дві окремих церкви, а дві групи християн, які проживають спільно в одній общині. Невидима церква міститься у видимій, як душа в тілі чи зерно в оболонці, але лише Бог відає, хто належить до невидимої церкви і буде спасеним. Першим термін «невидима» церква використав Лютер, Цвінглі першим почав

використовувати обидва терміни разом, а Кальвін здійснив найбільш чітке розуміння та повне розмежування цих термінів [95, с. 288-289]. Згідно з Кальвіновим твердженням «слово «церква» використовується в Святому Письмі в двох смислах. Іноді «церква» – це та, яка дійсно є такою в очах Бога [...] і в яку не приймається ніхто, окрім тих, хто через всиновлення та благодать є дітьми Божими, а через освячення Духа – істинні члени Христа. І в такому випадку вона включає в себе не лише святих, які жили на землі в один і той самий час, а всіх обраних, які жили від створення світу. Але слово «церква» часто використовується в Писанні, щоб означити і всіх людей, розсіяних по світу, котрі сповідують поклоніння єдиному Богу та Ісусу Христу, котрі посвячені в цю віру завдяки хрещенню, котрі долучають себе до істинного вчення і справ милосердя через участь в ввечері Господній, котрі погоджуються зі Словом Господа і несуть служіння, яке передбачене Христом, щоб поширювати Його вчення. [...] А оскільки, як ми вважаємо, невидима церква, яку не бачимо ми, відома одному лише Богу, то і нам велено чтити видиму церкву, яку бачать люди, і спілкуватися з нею» [цит. за: 95, с. 289].

Для управління церквою Женеви було утворено Раду високоповажних та Консисторію. Рада високоповажних була виключно клерикальним органом, яка включала всіх пасторів міста та земель Женеви. До її обов'язків входило керівництво всіма виключно церковними справами, особливо освітою, оцінка служителів, рукопокладення та введення в посаду. Консисторія складалася з кліриків та мирян (в часи Кальвіна вона складалася з п'яти міських пасторів та дванадцяти старійшин-мирян) і її обов'язком було підтримувати дисципліну. Раз на рік служителі та старійшини відвідували кожен будинок республіки. Суд консисторії контролював церкву Женеви, але використовував тільки духовні покарання, серед яких найсуворіше – відлучення, хоча спочатку це право заперечувалося, проте з середини XVI ст. це право остаточно було закріплено за консисторією. Всі громадянські та цивільні покарання могла здійснювати лише рада [95, с. 302-303]. Міська влада турбувалася про матеріальне процвітання. Місто стало чистішим, дешеві таверни та пивні були закриті,

жебраків заборонялося, лікарні та нічліжки для бідняків забезпечувалися усім необхідним і були в хорошому стані. Влада намагалася знайти заняття для кожної працездатної людини. Були засновані фабрики на кошти з міського бюджету і женевські тканина та шовк високо цінувалися за кордоном. Коли французи обігнали республіку в цій сфері, Женева почала виробництво годинників і т. ін. [32, с. 163].

Тут варто звернути увагу на ще один дуже важливий пункт кальвінівського вчення: ідею «мирського аскетизму». Мирський аскетизм сприяв формуванню відповідної системи моральних цінностей: богоугодна праця, ініціативність та відповідальність, сімейні цінності та лояльність до справедливої державної влади. А в центрі цієї системи перебувала людина, яка суворо підпорядковувалася Богові та його настановам [43, с. 178]. Згідно цієї ідеї, праця та прибуток стали не самоціллю, а справою життя, яка угодна Богу і цю ідею запозичили всі пізніші протестантські течії. Як зазначає М. Вебер у своїй праці, «мирська протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню насолоду багатством і прагнула обмежити споживання, особливо коли воно набирало надмірного характеру. Разом із тим вона звільняла придбання від психологічного гніту традиціоналістської етики, розбивала кайдани, які сковували прагнення до наживи, перетворюючи останнє на заняття не лише законне, а й бажане Богові» [37, с. 173]. Професійна діяльність вважалася богоугодною справою і успіх у справах слугував ознакою передобраності до спасіння. Разом із тим, відданість професії мала поєднуватися з простим та добродійним способом життя, відмовою від комфорту та марнотратства [39, с. 147; 40, с. 26].

Важливо зауважити, що прагнення до багатства як самоцілі вважалося гріховним, в той час як багатство, набуте внаслідок професійної діяльності сприймалося як Боже благословення, що, на думку М. Вебера, й стало чинником, що сприяв розвитку капіталістичних відносин. Обмеження споживання, яке поєднувалося з прагненням до збільшення прибутку, вело до накопичення капіталу, а аскетична ощадливість неминуче слугувала його

продуктивному використанню шляхом подальшого інвестування [37, с. 174]. Для бюргерства важливим було звільнитися з-під впливу католицької церкви та зосередитися на активній професійній діяльності, що й сприяло зосередженню на «внутрішній вірі, яка звільняла від католицької церкви та зберігала час, дозволяючи одразу тримати в умі справи та зберігати в своєму серці віру в Христа» [89, с. 21].

Кальвін розумів, що необхідно об'єднати зусилля з представниками інших протестантських церков для успішного протистояння католицькій церкві. На його думку, це було можливим, адже є те, що їх всі об'єднує – дотримання Писання. Так, в 1546 р. з Цюрихом було підписано «Цюрихську угоду», яка складалася з 26 статей, в яких прописувалися таїнства у формулюваннях, прийнятних для обох сторін [77, с. 30].

У Женеві Кальвін прожив до своєї смерті в травні 1564 р. і був похований на міському кладовищі [97, с. 710]. Останні роки Кальвін хворів, а тому основні сили зосередив на завершенні «Настанов». За місяць до смерті він урочисто попрощався з Женевою. Місце його поховання залишили без пам'ятника [77, с. 33].

Його авторитет був закономірним результатом його послідовної та незмінної життєвої, релігійної та етичної позиції. С. Цвейг так характеризував цю непересічну особистість: «він не змінить жодного суттєвого слова і насамперед не зрадить самому собі, не відступить ні на один крок назад, нікому не зробить кроку назустріч. Таку людину можна тільки розбити або розбитися об неї. Марні будь-які спроби знайти у суперечці з ним якісь компромісні рішення. Можливо лише альтернативне рішення: або заперечувати його або повністю йому підкоритися» [88, с. 58].

Станом на середину XVI ст. реформаційні рухи в різних країнах набувають того чи іншого кальвіністського забарвлення і Женева стала «місцем сили», з яким налагоджували зв'язки новостворені протестантські церкви. Кальвін мав вплив не лише на сусідню Францію. Він листувався з впливовими особами Англії, Данії, Швеції, Польщі та ін. держав. Його авторитет був

непохитним, а епістолярна спадщина – величезна. Відомо, що лише листів Кальвіна, які він писав, залишилося близько 4 тис. [53, с. 178].

«Женевський папа» помер в женевському «Римі». Кальвін володів надзвичайно широкими єпископськими повноваженнями весь свій час перебування в Женеві завдяки своїм талантам та власному характеру. Після смерті Кальвіна Беза, його соратник та друг, був обраний його наступником [95, с. 503]. Він продовжив реформи, розпочаті Кальвіном в Женеві, як Меланхтон продовжив справи Лютера у Віттенберзі.

Варто відмітити ще один важливий момент. Особливістю кальвінізму є власне сама назва. На перший погляд це логічно, адже послідовники Лютера називають себе лютеранами, послідовники англійської реформації іменують себе англіканцями. Разом із тим, ті, кого ми називаємо кальвіністами, самі себе так не називають. Представники даної течії користувалися такими назвами як «Реформаторський Протестантизм» або «Реформаторське Християнство» [65, с. 78].

Саме слово «кальвінізм» є технічним терміном, оскільки, на відміну від Лютера, який дійсно стояв біля витоків німецької реформації, Кальвін ініціатором швейцарської реформації не був. Так, у німецькомовному Цюриху її очолював Ульріх Цвінглі, у франкомовній Женеві – Жільйом Фарель, а Жан Кальвін на початках був лише його соратником і лише згодом став видатним діячем швейцарської реформації. На думку українського дослідника О. Шепетька, термін «кальвінізм» доречно використовувати для окреслення не протестантської Церкви, а швидше богословського напрямку, початок якому дав Кальвін. Поза межами Швейцарії кальвіністи іменуються по-різному. Так, французьких кальвіністів називають гугенотами, шотландських – пресвітеріанами тощо [97, с. 714]. Власне, швейцарська релігійна традиція не має єдиного ідеолога. Вперше назва кальвінізм була використана в 1552 р. прихильниками лютеранства, хоча самі прихильники швейцарського реформаційного релігійного вчення вважали, що дана назва не відображає його

суті, а Жан Кальвін стверджував, що «більшої образи, ніж слово «кальвінізм», вони не можуть завдати нам» [цит. за: 65, с. 78].

Женевська Церква, на відміну від Лютеранських церков та англіканської, єпископів не мала. Нею керували місцеві магістрати, а внутрішнім церковним життям управляли консисторії. Внаслідок відмови від інституту єпископства, найвищим ієрархічним рівнем реформістського духовенства стали священики. Католики і православні у служінні священика виділяють дві функції, для позначення яких утвердились два слова: термін «пресвітер, старший» наголошує на функції пастирського управління, а термін «ієрей, священнослужитель» підкреслює його літургійну функцію. Кальвіністи вважали, що під час літургії не священик освячує Дари, а сам Христос їх освячує. Тому служіння священика зводилось тільки до пастирського служіння. У зв'язку із цим, у кальвінізмі немає священиків-ієреїв, але є священики-пресвітери. Згодом різні протестантські конфесії на цій основі відмовились називати своїх духовних провідників священиками або пресвітерами, а почали називати їх пасторами [97, с. 732-733].

Квінтесенцією реформаційного вчення Кальвіна та його послідовників вважається п'ять принципів, які були затверджені на Дортському синоді в 1618-1619 рр. Зміст цих принципів наступний: 1) абсолютна гріховність людини; 2) безумовне обрання людини на спасіння; 3) Христос помер лише за обраних; 4) беззаперечна благодать (людина обрана на спасіння назавжди); 5) обраність на спасіння втратити неможливо. Ці принципи залишаються незмінними до сьогодні [48, с. 221].

Базовим компонентом кальвінізму є твердження, що єдиним джерелом віровчення є Біблія. Після смерті Кальвіна його ідеї не загинули, а продовжували ширитися Європою, адаптуючись до місцевих умов, що призвело до виникнення низки сповідань. Крім доктрин Цвінглі та Кальвіна, сформувалися також інші: т.зв. «Гейдельберзький катехізис» 1563 р. в Німеччині, «Гельветське віросповідання» Булінгера, «Емдемське віросповідання» в Голландії, «віросповідання де-Шандьє» французьких

гугенотів, «Вестмінстерське віросповідання» пресвітеріан у Шотландії та Англії та ін. [43, с. 183].

Кальвіністська система освіти

Криза в системі вищої освіти на початках Реформації не оминула й швейцарські землі і реформатори шукали різні шляхи для подолання цієї кризи та відродження освітніх традицій. Одним зі способів її подолати стали альтернативи університету у вигляді різних типів навчальних закладів [49, с. 64].

В 1525 р. в Цюріху Ульріхом Цвінглі було засновано богословський коледж, який отримав назву Кароліnum. Навчання складалося з двох частин: вивчення давніх мов, філософії та математики і, власне, Кароліnuma, де на щоденних лекціях пояснювали та вивчали Святе Письмо. В коледжі працювали видатні вчені того часу і коледж займав вагомe місце в розвитку богословської науки та літератури до XIX ст., поки його не витіснив повноцінний університет [95, с. 50]. Кароліnum готував проповідників та вчителів. Цвінглі читав там лекції по теології. Крім того, Цвінглі створював нові школи, реформував старі школи та особисто стежив за процесом навчання [86, с. 400-401]. В 1524 р. він навіть опублікував невеликий підручник, присвячений навчальному процесу. Все навчання мало бути просякнуте релігійністю, супроводжуватися вивченням єврейської, грецької та латинської мов, арифметики та ін., увага має звертатися і на фізичний розвиток юнаків, необхідно з малих літ привчати їх до праці [18, с. 20].

В 30-х рр. XVI ст. в Женеві було засновано школу для початкового релігійного навчання молоді при монастирі Де Рів, на базі якого згодом буде відкрито академію [95, с. 161].

В Страсбурзі, після вигнання із Женеви, Кальвін в січні 1539 р. отримав посаду асистента професора богослов'я на богословському відділені у протестантському коледжі (гімназії), який було засновано в березні 1538 р. [95, с. 239]. Там Кальвін читав лекції з теології, коментував послання апостола

Павла, брав участь у публічних диспутах. Щоб послухати його, до страсбурзького коледжу приїздили студенти зі Швейцарії, Франції та, навіть, Англії [41, с. 50]. Це свідчило, що авторитет Кальвіна та його вчення лише зростало, що теж стало одним із чинників повернення його до Женеви.

Після повернення до Женеви, Кальвін продовжив там освітні реформи. В основу його навчальної системи лягли педагогічні погляди німецького педагога Йоганна Штурма, з яким він познайомився, перебуваючи у Страсбурзі. Штурм вважав, що шкільна освіта має тривати 10 років, а потім ще п'ять років – навчання в університеті [18, с. 19-20]. Навчання мало починатися в 7 років з десятого класу, а закінчуватися в 16-17 років у першому класі. Школа поділялася на класи, кожен з яких мав свого учителя. Фактично ця школа стала праобразом класичних гімназій. В ній вивчали латину та грецьку мови, з читанням творів цими мовами, міфологію, музику, риторику, діалектику, логіку, математику, катехізис тощо. Школа Штурма стала найславнішою школою свого часу і в 1566 р. її було реорганізовано в академію з правом присуджувати ступені бакалавра та магістра [84, с. 81-82]. Ця школа справила враження на Кальвіна і він вирішив реорганізувати освітню систему Женеви.

В Женеві ще під час свого першого перебування Кальвін займався підготовкою Церковних уставів. В Ордонансах передбачалося, що в місті має бути хоча б один викладач теології, а в ідеалі – два. Один мав бути фахівцем по Старому Завіту, другий – по Новому Завіту. Ці ролі одразу ж взяли на себе Кальвін та Фарель. Важливо відзначити, що саме з кальвінівських лекцій вийшли його численні коментарі до Біблії. Друзі Кальвіна з його дозволу записували його лекції та публікували їх. Ці лекції згодом читалися в Женевській академії, яка займалася підготовкою пасторів [22, р. 158].

Кальвіна цікавила не лише вища освіта, але й питання поширення шкільної освіти. Перебуваючи в Женеві і розробляючи Віросповідання та Катехізис Фарель та Кальвін наголошували на необхідності ширити освіту серед громадян. Через кілька місяців після приїзду в Женеву Кальвін представив на розгляд женевської Ради написаний ним Катехізис, який

складався зі 120 параграфів, в яких виклав чітко та зрозуміло основи нового євангелічного вчення. Цей катехізис являв собою тезисний виклад «Настанови в християнській вірі» і мав стати базовим для шкільного навчання. Крім того, цей катехізис мав стати законом держави і кожен громадянин мав скласти присягу його виконувати. Кальвін склав навіть текст присяги, який складався з 21 пункту євангелічного віросповідання. До катехізису та віросповідання Кальвін приклав пояснювальну записку, в якій виклав своє бачення церковної організації [41, с. 43]. Проект в цілому було затверджено Радою двохсот, але щодо освіти, її члени винесли постанову вкрай розмиту та невизначену: батьки не мали права відправляти дітей в інші школи, окрім християнських [38, с. 157]. Реформування освіти йшло вкрай повільно.

В проектах реформ Кальвін пропонував створити новий тип шкіл, а також зазначалися два основних завдання, які ставилися перед такою школою: по-перше, готувати юнацтво до пастирського звання та до діяльності в цивільному управлінні. Разом із тим, Кальвін розглядав школу як заклад, підконтрольний церкві. Керівники шкіл мали підкорятися церковній дисципліні, а їх призначення мало залежати від рекомендації та згоди зі сторони пасторів [38, с. 246]. Відповідно до рекомендацій Кальвіна, підтверджувалася необхідність катехізації та навчання дітей у школі. Батькам ставилося в обов'язок відправляти дітей до школи, а за виконанням цього батьківського обов'язку мали стежити збори старійшин міста [38, с. 248-249].

В прийнятих в 1541 р. в Женеві церковних Ордонасах школі та її функціонуванню приділялася велика увага. Спочатку керувати нею Кальвін доручив гуманісту Себастьяну Кастелліону, який, підтримуючи Реформацію, приїхав до Женеви. Втім, коли його почала перевіряти Консисторія, виявилось, що його погляди не зовсім схожі з переконаннями Кальвіна (наприклад, Кальвін стверджував, що сходження Христа до пекла є образом його страждань на хресті та тілесної загибелі, тоді як Кастелліон притримувався буквального змісту притчі). Тоді Кальвін звернувся зі скаргою на Кастелліона і його було знято з посади шкільного ректора і в 1544 р. він покинув місто [77, с. 22-23].

В 1559 р. в Женеві Кальвіном було засновано Академію і її завданням була підготовка пасторів і проповідників для протестантських общин. Для навчання в цій академії приїздили протестанти з Німеччини, Франції, Нідерландів, Англії, Шотландії та інших країн, а після закінчення академії вони поверталися додому і там поширювали кальвіністські ідеї [97, с. 710]. Поширенню кальвіністської літератури не тільки в швейцарських землях, а й далеко за їх межами сприяла наявність величезної кількості друкарень. Лише в Женеві працювало 60 друкарень, в яких друкувалася богословська та навчальна література [27, с. 176].

Кальвін хотів створити повноцінний університет з чотирма факультетами, але через нестачу коштів це зробити не вдалося і реформатор обмежився утворенням академії. На її заснування Кальвін сам збирав кошти з містян і зібрав гарну по тих часах суму – більше 10 тис. золотих гульденів. Рада виділила місце та побудувала відповідне приміщення. Кальвін склав програму навчання та академічний устав, які були одностайно затверджені [95, с. 490].

Академія була освячена 5 червня 1559 р. в церкві Святого Петра в присутності всієї ради, служителів та шестисот студентів. Теодор Беза став її ректором. Передбачалося, що десять досвідчених професорів відповідатимуть за викладання граматики, логіки, математики, фізики, музики та давніх мов. Беза та Кальвін мали продовжувати читати богословські лекції. Значна частина часу відводилась для вивчення французької та латинської літератури. В академії була окрема кафедра єврейської мови, яку очолив Шевальє, колишній викладач королеви Єлизавети. Вчителі та учні мали підписати Апостольський символ віри та віросповідання, в якому було відсутнє положення про передвизначення і яке було скасоване в 1576 р., щоб в академії могли навчатися також папісти та лютерани. Щоденні заняття починалися і закінчувалися молитвою [95, с. 490-491]. Метою академії була підготовка освіченого протестантського духовенства, втім, перші 6 років існування вона не була університетом, а лиш богословським факультетом. Як зазначалося ще в Ордонансах 1541 р., покликання академії – готувати державних управлінців для

рідного міста. Вже через рік після смерті Кальвіна при Академії було засновано юридичну кафедру, що було виконанням задуму реформатора [38, с. 483].

Навчання в академії передбачало класи для навчання дітей елементарних дисциплін та курси для студентів. Випускники Академії традиційно ставали священиками, оскільки перевага під час навчання віддавалася практичній теології, хоча загальна підготовка давала можливість випускникам також працювати й юристами [79, с. 40-41]. Даний заклад користувався популярністю і сюди на навчання приїздили сотні молодих людей з різних країн Європи. Академія успішно функціонувала і в 1873 р. її було перейменовано в Женевський університет [97, с. 710].

Станом на 1559 р. Кальвін завершив в Женеві педагогічну реформу. Оскільки реформатори вважали дитинство найсприятливішим часом для прилучення до Євангелія, тому освіті дітей приділялося багато уваги, оскільки в цьому бачилася гарантія майбутнього Церкви. З огляду на це, передбачалася обов'язкова присутність дітей на церковних службах щонеділі. Кальвін дав розпорядження видати для молоді французькою мовою спеціальні молитовні тексти та збірники псалмів. Він вважав, що підростаюче покоління повинно знати мови та гуманітарні науки, а тому необхідно заснувати «колегію», яка б готувала дітей як до церковного служіння, так і до цивільного управління. Починаючи з 1542 р. Кальвін контролював стан справ в міському коледжі, передаючи їх магістрату для вирішення. Він сам неодноразово запрошував до Женеви знаних європейських вчених, оскільки був переконаний, що виховання християнина має базуватися на знанні древніх мов [77, с. 29-30].

Проводячи реформи в Женеві, Кальвін чітко окреслював обов'язки вчителів. Він вважав, що вони мають наставляти віруючих, аби чистота Євангелія не спотворювалася через невігластво чи помилкові погляди. Крім того, він чітко окреслював відмінності між учителями та пасторами: вчителі офіційно не відповідають за дисципліну, не відправляють таїнства і не карають, а лише тлумачать Письмо, в той час як пастори зобов'язані робити все перераховане. Кальвін говорив, що вчителі схожі на древніх пророків, а

пастори – на апостолів. Серед вчителів найвище становище займали професори богослов'я [5, с. 163]. З метою кращого засвоєння та розуміння дітьми основ релігійного вчення, що його проповідував Кальвін та інші реформатори, передбачалося користуватися катехізисами, в яких у доступній формі роз'яснювалися Символ віри, Десять заповідей та таїнства. Зокрема, Кальвін вважав за необхідне, «щоб діти на десятому році життя в Церкві складали визнання віри. Їх треба питати про всі точки віри, а вони мусять дати вдовольняючи відповідь. Коли є щось, чого вони ще добре не розуміють, треба їх навчати далі» [5, с. 224]. Для навчання дітей та підлітків мали використовуватися «Катехісис, тобто для навчання християнству дітей у формі діалогу», який Кальвін склав в 1541 р. [77, с. 29]. Варто відзначити, що катехісис не був винаходом Кальвіна. Його «Інституція», написана в 1536 р. побудована за зразком катехісисів Мартіна Лютера й за своїм змістом та стилем є педагогічною та повчальною. Власне сам термін «*Institutio*» з латини перекладається як напучування, настанова і в XVI ст. читачі цей термін сприймали, на думку А. Мак-Грата, як щось подібне до «освіти», «навчання» чи й «букваря». Праця Е. Роттердамського «Виховання християнського володаря» (*Institutio principis Christiani*), написана в 1516 р. закріпила це значення [69, с. 71].

Варто відзначити, що освіта в Женеві повністю підпорядковувалася релігії. Все проходило цензурування. Навіть читання легких розважальних творів (наприклад рицарських романів) заборонялося [76, с. 164].

Крім того, Кальвін непогано орієнтувався у світських науках. Він вважав корисним добре вивчати закони руху небесних тіл, стверджуючи, що справжня астрономія прославляє мудрість та велич Бога, хоча теж перебував під впливом віянь свого часу і не сприймав геліоцентричної теорії Коперніка. Водночас, він засуджував захоплення астрологією, вважаючи це аморальним заняттям, висміював алхіміків тощо [95, с. 418-419]. Для женеvського реформатора філософія, медицина, фізика та діалектика були вкрай легковажними дисциплінами, які для Бога є неважливими, оскільки не пов'язані з

обґрунтуванням істини. Тільки теологія, «небесна» дисципліна мала відношення до істини, а, отже, була наріжним каменем освіти. Кальвін наполягав на тому, що «божественна» теологія не може навіть порівнюватися з «людськими науками». Він не заперечував, що у працях філософів можуть бути божественні вислови, але був переконаний, що істина не потребує ніяких доказів, а тому виводив її за межі пізнання [78, с. 184].

Кальвін був переконаний, що кожна людина від природи має здібності до вільного мистецтва та ремесла, має силу «й здібність кожний раз щось нове знайти, або відкрите удосконалити та прикрасити [...]», що пізнання, яке для людини має велике значення, (як наука законодавства й медицини), походять просто від Святого Духа» [5, с. 37]. При цьому Кальвін наголошував, що «одні люди відзначаються бистрістю розуму, інші здібністю навчатися тієї чи іншої штуки. У цій різнорідності являється ласка Божа, щоб ніхто не приписував собі самому того, що впливає тільки з ласки» [5, с. 37]. Цим то й обґрунтовувалася ідея про те, що обраність можна визначати по тому, наскільки людина вдала у справах: якщо їй щастить, вона успішна – це Божа ласка.

Це стало також чинником, що сприяв поширенню освіти, оскільки вважалося, що навчання відкриває шлях до успіху, опанована професія та її успішне виконання, незалежно від того, яка ця професія, було внутрішньою надією на спасіння. У кальвінізмі це стало невід'ємною рисою етичного кодексу. Так, світ існує лише задля прославлення Бога, християнин існує задля того, аби втілювати в життя Господні заповіді, прославляючи Бога. Богу бажана професійна діяльність християнина, адже вона здійснюється в ім'я всезагального блага [37, с. 124-125]. Одним із найкращих способів переконатися у спасінні – невтомно працювати в своїй професійній сфері, адже лише успіх, який супроводжує працю, розвіює будь-які сумніви і дає впевненість в обраності до спасіння, є свого роду знаком обраності [37, с. 127-130]. Відповідно, щоб професійна діяльність була успішною, потрібно наполегливо та відповідально навчатися. Це й стало вагомим чинником поширення освіти та зростання її престижності серед протестантів.

Кальвіна турбував стан освіченості населення в Женеві і його стараннями система освіти була реорганізована та стала доступною для всіх. По-перше, освіта стала безкоштовною. З метою уникнення переповненості шкіл, в кожному з чотирьох кварталів міста було відкрито по одному навчальному закладу. І якщо спочатку з учнів бралася невелика плата, то після 1571 р. рада її скасувала. Це сприяло притоку учнів до шкіл [95, с. 490].

В результаті проведених реформ кальвіністська система освіти передбачала два рівні навчання:

Перший рівень – це коледж, який включав сім класів навчання. За одним наставником закріплювалося 12 учнів, які поступово вивчали французьку, латинську та грецьку мови, діалектику та риторичку, читали філософські та історичні античні тексти. Починаючи з четвертого класу учні мали розмовляти виключно латиною. В школі все базувалося на глибокій вірі та безумовній дисципліні, для учнів було встановлено суворий регламент поведінки з використанням тілесних покарань та регламент праці, який включав молитви, виконання псалмів, відвідування проповідей. Станом на 1564 р. в коледжі навчалося 1200 учнів, свідчить про його популярність [77, с. 30]. Фактично, це була *Schola privata* (приватна школа), яка являла собою образ середньої школи, в якій навчалася молодь. Сьогодні цей коледж відомий як Коледж Кальвіна, одна з трьох міських підготовчих шкіл (дві інші – Коледж Руссо та Коледж Вольтера) [22, р. 158].

Другий рівень освіти – академія. Навчаючись там, студенти слухали курси теології, філософії, фізики, математики, діалектики та риторички, вивчали давньогрецьку та давньоєврейську мови. Теодор де Без, який став ректором, та Кальвін викладали в академії теологію [77, с. 30]. Викладалася також медицина (вивчалися твори Гіппократа, Галена та Авіцені), астрономія, час від часу читалися лекції з історії тощо. Втім, на заняттях з математики та астрономії чисельність студентів була меншою, аніж на лекціях з теології [18, s. 20-21]. Женевська академія випустила сотні пастирів, які роз'їхалися по країнах Європи, проповідуючи кальвіністську ортодоксію. Академія називалася *Schola*

publica (державна школа), яка стала першим в місті вищим навчальним закладом, в якому здійснювалася поглиблена підготовка в сфері теології [22, р. 158]. З часом в Женеві слово коледж стали використовувати стосовно підготовчої школи, а академія – до вищої школи.

Український дослідник Зуйков на основі аналізу низки джерел визначає наступні причини, які сприяли заснуванню нових освітніх закладів в XVI ст. (навіть без папської булли, як це було в часи Середньовіччя): 1) нове релігійне вчення вимагало підготовки нових вчителів для поширення освіти протестантської за змістом та служителів для нових протестантських церков; 2) створення нових навчальних закладів сприяло інтелектуальному оновленню та підготовці науковців, які могли б кинути виклик традиційним підходам до здійснення наукових досліджень; 3) створення нових навчальних закладів чи реформування вже існуючих бачилося як можливість отримати культурне та інтелектуальне домінування в боротьбі між католиками та протестантами, а також як маркер національної чи регіональної ідентичності; 4) з початком Реформації почав зростати попит на освіту; 5) винайдення та поширення книгодрукування сприяли розповсюдженню знань та розвитку освіти: друковані книги стали більш доступними для широкого загалу, що давало можливість здобувати освіту більшій кількості осіб [52, с. 25].

Висновки до розділу III

Жан Кальвін належав до другого покоління реформаторів, але його вклад у розвиток протестантизму важко переоцінити. Якщо Лютер більшою мірою займався питаннями теоретичними, то Кальвін намагався поєднати вчення із практичним їхнім застосуванням. Їхні погляди сходилися в ключових моментах (визнання Біблії як єдиного джерела істини, обраність, передвизначеність, визнання лише таїнства хрещення та причастя тощо), вони, не будучи знайомими, поважали один одного. Кальвін, отримавши гарну освіту теж був розчарований розпустою та гріховністю, яка панувала в католицькій церкві. З метою її подолання, Кальвін не лише обґрунтовує своє вчення в «Настановах

християнської віри», але й втілює морально-етичні принципи в життя Женеви. При Кальвіні Женева перетворилася на оплот аскетизму та служіння Богові, де Біблія було законом, якому потрібно безумовно коритися. Будь-який непослух жорстоко карався, віталася мирська аскеза та професійна активність. Вагомою складовою кальвіністського вчення була ідея подвійної предестинації (обраності на спасіння) і, оскільки було невідомо, хто обраний на спасіння, а хто приречений на муки, успіх в професійній діяльності був опосередкованим свідченням обраності, і саме протестантизм утвердив ідею важливості будь-якої професії для Бога, головне – щоб її супроводжував успіх. При Кальвіні Женева перетворилася на «світський монастир».

Невід'ємним компонентом реформ Кальвіна була реформа системи освіти. Бачачи незадовільний морально-етичний вигляд міста та містян, Кальвін пов'язував це значною мірою із низьким рівнем освіченості женеваців. Щоб це виправити, Кальвін готує шкільний катехізис із викладенням основ віри, відкриває школи (з часом навчання в цих школах стало безкоштовним, що сприяло притоку учнів не лише бюргерів, але й селян), запрошує до Женеви найкращих вчителів та викладачів з Європи, розробляє вимоги до вчителів, які передбачають не лише наявність відповідної освіти, але й наявність відповідного морально-етичного стилю життя. Вершиною педагогічних перетворень Кальвіна стало заснування в Женеві Академії, яка готувала богословів не лише з числа студентів-швейцарців, але й рівнем підготовки приваблювала студентів з різних куточків Європи, які після повернення додому ширили вчення Кальвіна та примножували чисельність прихильників кальвінізму.

ВИСНОВКИ

Реформація стала подією, яка докорінно змінила не лише релігійно-конфесійне тло західного суспільства, але й значною мірою вплинула на суспільно-політичну, економічну, соціальну та культурно-освітню сфери його життя на століття вперед.

Протестантський рух виник не на порожньому місці. Йому передував комплекс факторів, які збіглися в часі і просторі та уможливили кардинальні суспільні зрушення. Епоха Відродження призвела до поширення гуманістичних ідей, сплеску інтересу до античної спадщини, що не могло не відбитися на світосприйнятті спочатку вищих прошарків суспільства, а згодом і всіх інших верств населення. Рубіж пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу характеризувався сплеском інтересу до наук, а епоха Великих географічних відкриттів започаткувала серйозні зрушення в економічній сфері, підриваючи існуючу систему феодального ладу, в надрах якого почали визрівати елементи ранньокapіталістичних відносин: міжнародна торгівля, формування колоніальної системи тощо. Це, у свою чергу, вело до появи нових прошарків суспільства та зміни соціальної структури західного суспільства. Знайомство із заокеанськими культурами вело до змін всередині європейського культурного простору.

На цей же час припадає глибока криза всередині католицької церкви, зумовлена падінням авторитету пап, невіглаством та невідповідністю життя кліру нормам Святого Письма, гонитвою за наживою, продажем індульгенцій і т. ін., що не могло не призвести до наростання невдоволення серед різних прошарків населення Європи та визрівання ідеї про необхідність її оновлення та повернення до ранньохристиянських витоків. В умовах суспільних змін та кризи католицької церкви починає змінюватися співвідношення між світською та духовною владою. Світські правителі починають прагнути до формування та закріплення централізованого управління із сильною владою, у тому числі і над релігійним життям своїх підданих.

Гуманістичні віяння, інтерес до навколишнього світу, Великі географічні відкриття сприяли зростанню інтересу до освіти та науки. Втім існуючий стан освіти не відповідав новим суспільно-економічним і культурним потребам та віянням, що невідворотно вело не лише до реформування існуючих навчальних закладів, але й до утворення нових. Існуючі школи та університети були перенасичені схоластиком і були мало орієнтованими на практичні потреби, а навчання з-під різки не особливо заохочувало до творчості та міркувань, а були зорієнтовані на зубріння латини, яку переважна більшість європейського населення не розуміла, не вистачало підручників тощо.

Книгодрукування стало революційним винаходом, адже не лише здешевило процес виготовлення книг, але й сприяло поширенню інформації серед різних верств населення, особливо коли було вирішено друкувати книги, брошури, листівки тощо не лише латинською мовою, але й національними мовами, зрозумілими для переважної більшості людей. Стала ширитися ідея необхідності підвищення загального рівня освіти західноєвропейського суспільства, перетворення освіти з елітарного заняття на загальнодоступне, яке б давало не лише елементарні навички читання та письма, але й практичні навички. Окреслені зміни, які мали місце на рубежі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, призвели до кардинального оновлення життя західного суспільства та підготували ґрунт до виникнення та поширення протестантизму спочатку в країнах Західної Європи, а згодом і за її межами.

До числа тих, з чийм ім'ям асоціюється Реформація, безсумнівно належать Мартін Лютер та Жан Кальвін. Це особистості, які не лише стояли біля витоків формування протестантизму як окремої релігійної течії в християнстві, але й були ініціаторами реформування системи освіти, яка з елітарної поступово перетворилася на загальнодоступну.

Мартін Лютер належав до першого покоління Реформаторів. На початках, будучи сам католиком за віросповіданням та монахом-августинцем за духовним покликанням, Лютер не планував поривати з католицькою церквою, а лише виступав із критикою найбільш одіозних зловживань кліру, його жаги до

наживи, за якими губилося істинне покликання церкви та віри – нести слово Боже в народ та дотримуватися морально-етичних норм Святого Письма. За свою непримиренну позицію він не лише наштотхнувся на шквал критики з боку католицької церкви, але й був відлучений від церкви як єретик. Замість покаєння Лютер почав розробляти власну систему релігійно-етичної доктрини, яка лягла в основу лютеранства та стала одним із ключових чинників, який призвів до другого глобального розколу в християнстві та призвів до виникнення третьої релігійної течії (поруч із православ'ям та католицизмом) – протестантизму. Поширення ідей Лютера (як і Кальвіна) значною мірою стало можливим завдяки книгодрукуванню.

Релігійно-виховна доктрина Мартіна Лютера базувалася на низці положень та норм: Святе Письмо як першоджерело, яке повинен знати кожен, виправдання вірою, ідея предестинації (передвизначення), послух та смиренність людини, які напряду пов'язані із її працею (багатство не перешкода, а професійна діяльність є богоугодною справою), визнання лише двох таїнств (хрещення та причастя), спрощення богослужіння та простота в облаштування церкви, відмова від цілібату та ін. Ідеї Лютера були офіційно викладені в концентрованому «Аугсбурзькому віросповіданні», який став першим і основоположним документом лютеранського віросповідання. Надалі його тільки доповнювали та уточнювали.

Невід'ємною складовою вчення Лютера було реформування системи освіти. Одним із принципів лютеранства було сприйняття Біблії як першоджерела, відповідно для її читання та тлумачення кожен мав уміти читати. Це стало поштовхом до освітніх змін, перетворення освіти з привілею на невід'ємний аспект життя німецького суспільства. З метою ознайомлення німецьких дітей та молоді з основами Біблії Лютер підготував «Малий катехізис» – підручник для навчання, який містив виклад Десяти заповідей, Символи віри та Отче наш, а також деякі інші обов'язкові елементи віровчення. Освітні реформи ініціювалися та на початках здійснювалися Лютером, а потім широко втілювалися його другом, соратником та наступником Філіпом

Меланхтоном. Ними були підготовлені нові навчальні плани та підручники, вони інспектували школи і стежили за втіленням освітніх реформ, комунікували з місцевою владою, шукали джерела фінансування для функціонування відповідних навчальних закладів та ін. Їхні зусилля дали гарні результати і до кінця XVI ст. рівень грамотності серед німецького населення суттєво зріс.

Іншу течію протестантизму представляв Жан Кальвін, який належав до другого покоління реформаторів (початок його найактивнішої діяльності в Женеві припадає на 40-і рр. XVI ст.). І якщо для Лютера першочерговим було питання теоретичного обґрунтування його доктрини, то для Кальвіна, який вже мав на кого опиратися (німецькі реформатори Лютер та Меланхтон, і швейцарські Цвінглі та Фарель), питання теоретичного обґрунтування вчення та його практичного впровадження в життя були однаково важливими. Написавши свої «Настанови християнської віри», він все життя їх вдосконалював, не відступаючи від головних принципів своєї доктрини. Разом з тим, Кальвін не зупинився на теоретичних богословських питаннях, які тісно були пов'язані з етичними нормами поведінки, але намагався послідовно практично втілювати їх в життя. Женева при Кальвіні перетворилася на зразкове місце, де панував мирський аскетизм та служіння Богові, де Біблія стала безумовним законом. Кальвінова ідея подвійної предестинації фактично доповнила та вдосконалила Лютерів принцип професійної діяльності, де успіх в професії був опосередкованим свідченням обраності і саме в протестантизмі утвердилася ідея важливості будь-якої професії головне, щоб її супроводжував успіх. В цілому, релігійно-моральні принципи мирської аскези, які втілювалися при житті Кальвіна в Женеві перетворили її на свого роду «світський монастир».

Одним із ключових напрямків реформування Женеви для Кальвіна була система освіти, яка б готувала освічених громадян, готових віддано працювати в світській чи духовній сферах на благо Господа. Він напряму пов'язував марнотратний та бездуховний стиль життя містян із вкрай низьким рівнем

освіченості пересічних женеців. Щоб це виправити, Кальвін сприяв розбудові мережі шкіл, які б могли приймати на навчання (причому безкоштовно) не лише дітей бюргерів, але й селян, підготував шкільний катехізис із викладенням основ віри, запрошував до Женеви гарних вчителів, які б володіли не лише необхідними знаннями, але й володіли б відповідними моральними якостями та вели б бездоганне з етичної точки зору життя. Піком педагогічних звершень Жана Кальвіна в Женеві стало заснування там в 1559 р. Академії, яка готувала проповідників для протестантських громад, які існували не лише на швейцарських теренах, а й в інших куточках Європи, а згодом – і за її межами. Академія швидко стала популярним навчальним закладом і сюди на навчання приїздили студенти з різних країн, які після повернення додому популяризували там вчення Кальвіна.

Кожен з ідеологів Реформації ставив собі за мету реформувати церковні звичаї, викорінити проблеми та відродити ідеали християнських громад апостольських часів. Не зумівши провести оновлення в рамках католицької церкви, Лютер та Кальвін вийшли за її межі і сформували нове вчення – протестантизм. Погляди Лютера та Кальвіна в багатьох моментах були схожими (визнання Біблії як першоджерела істини, ідея предестинації, визнання лише таїнств хрещення та причастя, спрощення богослужіння, визнання професійної діяльності як богоугодної справи та ознаки обраності тощо), хоча й не тотожними в деяких богословських категоріях (наприклад, присутності Христа під час причастя). Вони жодного разу не зустрічалися, але з повагою ставилися один до одного. Їхні етичні погляди базувалися на щирій та самовідданій вірі, а дидактичні погляди вплинули на оновлення системи освіти, що, у підсумку, призвело до поширення освіченості та зростання рівня грамотності серед протестантських громад, що неодноразово підкреслювалося в історичних джерелах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. An den christlichen Adel deutscher Nation: Von der Reform der Christenheit (1520). *Martin Luther: Deutsch-Deutsche Studienausgabe. Band 3. Christ und Welt / Hrsg. von H. Zschoch. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016. S. 1-135.*
2. An die Ratsherren aller Städte im deutschen Land, dass sie christliche Schulen errichten und unterhalten sollen (1524). *Martin Luther: Deutsch-Deutsche Studienausgabe. Band 3. Christ und Welt / Hrsg. von H. Zschoch. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016. S. 357-405.*
3. Predigt, dass man Kinder zur Schule schicken soll (1530). *Martin Luther: Deutsch-Deutsche Studienausgabe. Band 3. Christ und Welt / Hrsg. von H. Zschoch. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016. S. 715-787.*
4. Большой Катехизис д-ра Мартина Лютера / Пер. с нем. А. Никитина. Изд. второе Финляндской Церкви Лютеранского Исповедания. Lahti: STLK, 2012. 160 с.
5. Кальвін І (Ж.). Інституція або Навчання християнської релігії. Атланта-Торонто, 1986. XXVIII, 238 с.
6. Лютер М. О рабстве воли. *Роттердамский Эразм. Философские произведения / ответ. ред. В.В. Соколов; перев. и коммент. Ю.М. Каган. Москва: Наука, 1987. С. 290-545.*
7. Малий катехізіс доктора Мартіна Лютера. Пер. В. Горпинчука. Горлиця, 1997. 23 с.
8. Мартін Лютер до всіх вірних і побожних пастирів та проповідників: благодать, милість і мир в Ісусі Христі, нашім Господі / Передмова доктора Мартіна Лютера. Малий катехізіс. URL: <https://www.reformed.org.ua/3/62/Luther> (Дата звернення: 17.05.2024)
9. Меланхтон Ф. О порядке обучения. *Идеи эстетического воспитания. Антология. В 2-х тт. Т. I. Античность. Средние века. Возрождение / Общ. вступ. статья М. Лифшица; сост. В.Шестаков. Москва: Искусство, 1973. С. 359.*

10. Меланхтон Ф. О школах. *Идеи эстетического воспитания*. Антология. В 2-х тт. Т. I. Античность. Средние века. Возрождение / Общ. вступ. статья М. Лифшица; сост. В.Шестаков. Москва: Искусство, 1973. С. 360-362.
11. Меланхтон Ф. Речь во славу новой школе. *Идеи эстетического воспитания*. Антология. В 2-х тт. Т. I. Античность. Средние века. Возрождение / Общ. вступ. статья М. Лифшица; сост. В.Шестаков. Москва: Искусство, 1973. С. 359-360.
12. Оправдание Реформации. Ответ Жана Кальвина кардиналу Садолето. 1 сентября 1539 г. Минск: «Позитив-центр», 2018. URL: <https://equalibra.org/read/#2245/3/0.9> (дата звернення: 8.08.2024).
13. Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого. Радимно. 10.12.1564 р. *Українські гуманісти епохи Відродження: антологія*. У 2-х ч. Ч.I. Київ: Наукова думка, Основи, 1995. С. 405-416.
14. Роттердамский Э. Диатриба, или рассуждение о свободе воли. *Роттердамский Эразм. Философские произведения* / ответ. ред. В.В. Соколов; перев.. и комент. Ю.М. Каган. Москва: Наука, 1987. С. 218-289.
15. Роттердамский Э. О том, как подобает обучать детей добродетели и наукам. *Идеи эстетического воспитания*. Антология. В 2-х тт. Т. I. Античность. Средние века. Возрождение / Общ. вступ. статья М. Лифшица; сост. В.Шестаков. Москва: Искусство, 1973. С. 354-357.
16. Роттердамський Е. Домашні бесіди. *Роттердамський Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди* / перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ: Основи, 1993. С. 107-283.
17. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. *Роттердамський Е. Похвала глупоті. Домашні бесіди* / перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ: Основи, 1993. С. 13-106.
18. Baumann Ju. Einführung in die Pädagogik. Geschichte der Pädagogischen Theorien. Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1901. 126 s.

19. Dietmann A. Der Einfluss der Reformation auf das spätmittelalterliche Schulwesen in Thüringen (1300-1600). Wien-Köln-Weimar, 2018. 1096 s.
20. Green V. The European Reformation. Stroud, 1998. 120 p.
21. Naphy W.G. Calvin's Geneva. *The Cambridge Companion to John Calvin* / Edited by D. K. McKim. Cambridge, 2006. P. 25-37. URL: https://archive.org/details/the-cambridge-companion-to-john-calvin_202304/page/154/mode/2up?view=theater (дата звернення: 12.08.2024)
22. Olson JE.E. Calvin and social-ethical issues. *The Cambridge Companion to John Calvin* / Edited by D. K. McKim. Cambridge, 2006. P. 153-172. URL: https://archive.org/details/the-cambridge-companion-to-john-calvin_202304/page/154/mode/2up?view=theater (дата звернення: 12.08.2024)
23. Schilling H. Martin Luther. Rebel in an Age of Upheaval / translated by R. Johnston. Oxford: Oxford University Press, 2017. 608 p.
24. Skiera E. Reformpädagogik in Geschichte und Gegenwart: Eine kritische Einführung. München: Verlag R. Oldenbourg, 2003. 514 s.
25. Weimer H. Geschichte der Pädagogik. Berlin, 1958. 196 s.
26. Андерсон Б. Уявлена спільнота. *Націоналізм: антологія*. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Простір; Смолоскип, 2010. С. 333-342.
27. Балух В.О., Коцур В.П. Ранньомодерна Європа: підручник. Чернівці: Наші книги, 2016. 704 с.
28. Басенко Р. Мартін Лютер та Ігнатій Лойола: духовно-педагогічний діалог, ідейно-інституційна конфронтація і церковно-релігійна пам'ять. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року*. Полтава: Астрєя, 2017. С. 21-32.
29. Басенко Р. Мартін Лютер та Філіп Меланхтон: ідея цілісної освіти особистості у педагогічному вченні лідерів протестантського гуманізму.

Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2023. № 4 (128). С. 277-290.

30. Бецольд Ф. История Реформации в Германии. В 2-х томах. Т. I. / перев. с нем. Санкт-Петербург, Издание Л.Ф. Пантелеева, 1900. 535 с.

31. Бецольд Ф. История Реформации в Германии. В 2-х томах. Т. II. / перев. с нем. Санкт-Петербург, Издание Л.Ф. Пантелеева, 1900. 393 с.

32. Бичинський З. Історія і суть протестантизму. Пітсбург, 1911. 199 с.

33. Борис І.І. Проблеми європейської Реформації в дослідженнях учених Пряшівського університету (кінець 1980-х – початок XXI ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 2 (35). 2016. С. 125-131.

34. Боский Л. Патріарх протестантів Мартин Лютер. Philadelphia: 3 друкарні Сирітського дому, 1917. 104 с.

35. Бэрд Ч. Реформация XVI в. в ее отношении к новому мышлению и знанию. / пер. с англ. Е.А. Звягинцева; под ред. и с предсл. Н.И. Кареева. Санкт-Петербург: Типография Гершуна, 1897. 362 с.

36. В'ялов О. Вплив Реформації на розвиток науки. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року*. Полтава: Астрей, 2017. С. 76-80.

37. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. 261 с.

38. Виппер Р. Церковь и государство в Женеве XVI в. в эпоху кальвинизма. Москва, 1894. X, 686 с., прил.

39. Всемирная история: Возрождение и реформация / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. Москва-Минск: АСТ-Харвест, 2001. 480 с., ил.

40. Гараджа В.И. Протестантизм. Москва: Издательство политической литературы, 1971. 200 с.

41. Гарин И.И. Кальвин. Харьков: Фолио, 1994. 128 с.

42. Гобри И. Лютер / предисл. А. Левандовского, пер. с франц. Е. Головина. Москва: Молодая Гвардия, 2000. 513 (15) с., ил.
43. Головащенко С. Історія християнства: курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
44. Гонсалес Х. История християнства. В 2-х тт. Т. II. От эпохи Реформации до нашего времени. Изд. 4-е. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2009. URL: <https://www.reformed.org.ua/2/202/2/Gonsalez> (дата звернення: 10.09.2024).
45. Гура О. Реформаційні ідеї в архітектурі протестантських храмів. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року*. Полтава: Астрей, 2017. С. 90-96.
46. Давлєтов О.Р., Саламаха І.В. Трансформація поглядів Мартіна Лютера на шлюб та celibat (до 500-річчя Реформації). *«Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. С. 56-62.
47. Делюмо Ж. Цивілізація Возрождения / пер. с франц. И. Эльфонд. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: АСТ-Москва, 2008. 720 с.
48. Докаш В. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації: монографія. Київ-Чернівці: Книги XXI, 2007. 544 с.
49. Дятлов В.О. Людина, реформи і революції в Європі доби раннього Модерну (XVI-XVIII ст.). Чернівці: Десна Поліграф, 2021. 184 с.
50. Дятлов В.О. Реформація XVI століття у Німеччині: між універсалізмом і націоналізмом. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. № 7. 2002. С. 356-364.

51. Жан Кальвин. *Рыжов К.В., Рыжова Е.В. 100 великих пророков и вероучителей*. Москва: Вече, 2004. С. 402-411.
52. Зуйков В. Вплив Реформації на розвиток освітніх інституцій в Європі Середньовіччя. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. Вип. 75, Т. 2. 2024. С. 21-29.
53. Кареев Н.И. История Западной Европы в Новое время: развитие культурных и социальных отношений. В 7 томах. Т. 2. Реформация и политическая жизнь в XVI–XVII вв. Репр. воспр. изд. 1893 г. Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2021. 625 с.
54. Каріков С. Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету). *Український історичний збірник*. Вип. 19. 2017. С. 53-66.
55. Каріков С. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів Конфесіоналізації. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 6-17. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0000528609> (дата звернення: 12.06.2024)
56. Каріков С.А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні напрями. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. 2009. Вып. 8. С. 179-184. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/608/1/Dr2009_Karikov_179_184.pdf (дата звернення: 16.05.2024)
57. Каріков С.А. Лютеранська конфесіоналізація в політиці саксонських правителів у 1525-1580 рр.: дис... д-ра. іст. наук: 07.00.02. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2019. 397 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Karikov_Serhii/Liuteranska_konfesionalizatsiia_v_polit_ytsi_saksonskykh_pravyteliv_u_15251580_rr.pdf? (дата звернення: 9.06.2024)
58. Каріков С.А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525-1580 рр.: монографія. Харків, 2018. 256 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Karikov_Serhii/Liuteranska_konfesionalizatsiia_v_Saksonii_v_15251580_rr.pdf? (дата звернення: 12.07.2024)

59. Ковбасюк С.А. Реформація і гендер: від апології патріархату до феміністичної теології. *«Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. С. 141-153.

60. Котляров П. М. Теоретичні засади освіти у ранніх педагогічних та релігійних творах Філіпа Меланхтона. *Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 125 (№ 10). С. 34-37.

61. Котляров П. Німецька школа напередодні Реформації та спроби її реформування. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. 2017. № 3. С. 46-50.

62. Котляров П. Філіп Меланхтон. Фенікс Реформації. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 328 с.

63. Котляров П.М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона: дис... д-ра. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2017. 427 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotliarov_P/Humanist_i_reformator_osvitni_relihiini_ta_sotsialno-politychni_praktyky_Filipa_Melankhtona.pdf? (дата звернення: 7.05.2024)

64. Крамар Ю. Реформація як чинник європейської історії Нового часу (до 500-річчя Реформації в Європі). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. Луцьк, 2017. № 4 (353). С. 81-88.

65. Лавренюк В. Сотеріологічні ідеї кальвіністського вчення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 49. С. 77-84.

66. Латышина Д.И. История педагогики (История образования и педагогической мысли). Москва: Гардарики, 2005. 603 с.

67. Либман М.Я. Эпоха Реформации и изобразительные искусства Позднего Возрождения. *Культура эпохи Возрождения и Реформация*. Сборник статей. Под ред. Л.М. Брагиной и др. Ленинград: Наука, 1981. С. 130-139.
68. Лозинский С.Г. История папства. 3-е изд. Москва: Политиздат, 1986. 382 с.
69. Мак-Грат А. Інтелектуальні витоки європейської Реформації / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Київ: Ніка-центр, 2013. 344 с.
70. Мартин Лютер. *Рыжов К.В., Рыжова Е.В. 100 великих пророков и вероучителей*. Москва: Вече, 2004. С. 385-393.
71. Мережковский Д.С. Реформаторы: Лютер, Кальвин, Паскаль / под ред. и с предисл. Т. Пахмусс. Брюссель: La Presse Libre; Жизнь с Богом, 1990. 422 с.
72. Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас / пер. з англ. Я. Машико. Харків: Ранок; Фабула, 2019. 448 с.
73. Мурга Т. Свобода волі та предестинація в реформаторській і контрреформаторській полеміці. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Вип. 35. 2021. С. 86-93. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/35_2021/12.pdf (дата звернення: 12.08.2024)
74. Омельченко А.В. Церква та релігійні вірування населення Європи напередодні Реформації. «Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 82-88.
75. Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посібник. Київ: Знання, 2006. 551 с.
76. Осмолівська О.Ю., Мініч Н.П. Кальвіністська реформація в Женеві в період панування старої аристократії (1540–1554 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 138 (1). С. 162-166. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_138\(1\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_138(1)_34) (дата звернення: 16.08.2024).

77. Ревуненкова Н.В. Жан Кальвин: Теология и религиозно-общественная мысль XVI века. Санкт-Петербург, 2012. 264.
78. Ревуненкова Н.В. Идеи Гуманизма в трактовке Жана Кальвина. *Культура эпохи Возрождения и Реформация*. Сборник статей. Под ред. Л.М. Брагиной и др. Ленинград: Наука, 1981. С. 178-187.
79. Ревуненкова Н.В. Протестантизм. Москва: Питер, 2007. 224 с.
80. Романенко О. Роль Реформації в економічному розвитку країн світу. *Епоха Реформації та сучасна Україна*: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року. Полтава: Астрєя, 2017. С. 111-118.
81. Самойленко Ю.С. Прояви ідей Реформації в живописі на прикладі творчості Лукаса Кранаха старшого. *«Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)»*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2017. С. 171-180.
82. Сич О.І. Всесвітня історія. Ранній Новий час (XVI – XVIII ст.): навч. посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2024. 168 с.
83. Сіданіч І. Вплив реформації в освіті на формування християнської свідомості в історії педагогіки. *Епоха Реформації та сучасна Україна*: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року. Полтава: Астрєя, 2017. С. 240-255.
84. Скільський Д. Історія зарубіжної педагогіки. Посібник. Київ: Смолоскип, 2011. 376 с.
85. Сташук О. Європейська Реформація XVI століття та педагогічні ідеї Я.А. Коменського. *Епоха Реформації та сучасна Україна*: збірник наукових

праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року. Полтава: Астрей, 2017. С. 255-261.

86. Ульрих Цвингли. *Рыжов К.В., Рыжова Е.В. 100 великих пророков и вероучителей.* Москва: Вече, 2004. С. 398-401.

87. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним / пер. з англ. В. Циба. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2018. 488 с., іл.

88. Цвейг С. Совесть против насилия: Кастеллио против Кальвина. Москва: Мысль, 1986. 238 с., ил.

89. Чанышев А.Н. Протестантизм. Москва: Наука, 1969. 216 с.

90. Чередник Л. Мартін Лютер і культура доби Реформації. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року. Полтава: Астрей, 2017. С. 125-133.*

91. Черкасов С.С. Європейська Реформація у сучасному науковому дискурсі. «*Європейська Реформація XVI ст.: історико-антропологічний вимір (до 500-ї річниці початку Реформації в Європі)*»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 8 лютого 2017 р.). Запоріжжя : АА Тандем, 2017. С. 207-212.

92. Чорней О. Європейська гуманітарна традиція та освітня політика в роки Реформації XVI століття. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року. Полтава: Астрей, 2017. С. 133-136.*

93. Шафф Ф. История христианской церкви. Т. VI. Средневековое христианство: от Бонифация VIII до протестантской реформации. 1294-1517 г. по Р.Х. / пер. О.А. Рыбакова. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2009. 518 с.
94. Шафф Ф. История христианской церкви. Т. VII. Современное христианство: Реформация в Германии / пер. О.А. Рыбакова. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2009. 464 с.
95. Шафф Ф. История христианской церкви. Т. VIII. Современное христианство: Реформация в Швейцарии / пер. О.А. Рыбакова. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2012. 556 с.
96. Шейко В.М., Гаврюшенко О.А., Кравченко О.В. Історія світової культури: навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 408 с.
97. Шепетяк О.М. Історія релігій. Том третій. Жовква: Місіонер, 2020. 856 с.
98. Якубенко О. Епоха Відродження та витоки Реформації. *Епоха Реформації та сучасна Україна: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Десятого Всеукраїнського науково-практичного семінару «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання. До 500-ліття Реформації в Європі, 28-29 березня 2017 року*. Полтава: Астрєя, 2017. С. 146-150.